

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

Єршова Людмила Михайлівна

УДК 37.017(477) «18/19»

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ
(XIX – початок XX століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ
на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Житомир – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор педагогічних наук, професор
Сейко Наталія Андріївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор,
Жуковський Василь Миколайович,
Національний університет «Острозька академія»,
декан гуманітарного факультету;

доктор педагогічних наук, професор,
Щербяк Юрій Адамович
Тернопільський національний економічний університет,
професор кафедри документознавства, інформаційної
діяльності та українознавства;

доктор педагогічних наук, професор,
Ящук Інна Петрівна,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
декан факультету початкової освіти та філології.

Захист відбудеться 20 жовтня 2015 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 14.053.01 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, 2-й поверх, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за (10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40).

Автореферат розісланий 19 вересня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. Л. Яценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Ідея формування гармонійно розвиненої, гуманістично спрямованої, інтелектуальної і творчої особистості, вихованої на засадах національної самобутності, як патріота, носія духовної культури нації і вільного громадянина незалежної держави є наскрізною в численних наукових працях і державних актах сучасної України. Однак суспільно-політичні, економічні й освітні процеси виявили гостру педагогічну проблему – відсутність у соціумі визнаного більшістю українців активніючого виховного ідеалу. Тому важливим завданням сьогодення є аналіз багатого історико-педагогічного досвіду функціонування вітчизняного виховного ідеалу на різних етапах його розвитку, зокрема, в умовах відсутності державності й обмежень особистісної свободи, та обґрунтування шляхів його ефективного використання в сучасній сфері освіти й виховання.

Необхідність вивчення динаміки виховного ідеалу в педагогічній теорії та практиці України XIX – початку XX століття викликана тим, що:

1) в широкому соціальному значенні виховання особистості громадянина в Україні впродовж останніх двох десятиліть відбувалося в умовах зміни політичного, економічного й соціального устроїв, ідеологічної різновекторності виховних впливів, ціннісних відмінностей не лише батьків і дітей, але й людей одного віку з різних регіонів країни, що спричинювало їх дезорієнтацію і тому потребує історико-педагогічного аналізу трансформацій виховного ідеалу в умовах перехідних епох;

2) у широкому педагогічному значенні освітня політика щодо виховання ідеальної людини засобами і в межах системи державних інституцій виявила ознаки формальності, непослідовності й суперечливості, спровокувала суспільний скептицизм і недовіру до статусу «Героя України» як еталону взірцевої особистості, що пояснює важливість застосування історико-педагогічного підходу до осмислення чинників героїзації та дегероїзації та пошуку більш ефективних механізмів запровадження державницького підходу до формування ідеалу особистості;

3) у вузькому педагогічному значенні процес виховання особистості за умов відсутності чітко визначеного і прийнятого суспільством виховного ідеалу зумовив формування у багатьох українців низки утилітарних і непатріотичних рис, що потребують педагогічного аналізу й корекції;

4) молоде покоління громадян України виявляє підвищений інтерес до питань національної та європейської ідентичності, що в умовах вибору країною пріоритетних шляхів розвитку потребує дослідження національного й загальнолюдського компонентів у структурі ідеалу особистості, виявлення причин і наслідків його трансформації на різних етапах розвитку українського суспільства;

5) зростання національної свідомості громадян України та їх прагнення до самоідентифікації як незалежних і самодостатніх представників великої спільноти європейських народів зумовлює необхідність широкомасштабної науково обґрунтованої популяризації кращих взірців українського виховного ідеалу, здатних

допомогти сучасному поколінню українців здолати економічну й духовну кризу чергової перехідної епохи.

Джерелом збагачення теорії й реформування практики національної системи освіти на сучасному етапі слугують дослідження проблем національно-патріотичного виховання молоді та визначення ідеалу її виховання, пошуком якого активно займалися представники світської й духовної педагогіки ХІХ – початку ХХ ст. Однак з 1918 р. помітно знизилася активність розгляду виховного ідеалу на засадах національної ідеї та вірності ідеалам українського народу. Сутність національного виховання українців радянського періоду висвітлено в працях В. Сухомлинського та Г. Ващенка, що спричинили хвилю історико-педагогічних розвідок, присвячених витокам української державності й формуванню національної ідентичності.

Сучасний розвиток історико-педагогічної парадигми виховного ідеалу розглядається у вітчизняних дослідженнях, присвячених: теоретичному аналізу нових тенденцій у вітчизняній педагогічній науці (А. Алексюк, О. Вишневський, С. Гончаренко, Л. Вовк, С. Золотухіна, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, В. Ягупов); різним напрямам виховання особистості – громадянському та патріотичному (А. Белеста, С. Головчук, І. Кучинська, А. Мельник, К. Ткачова, О. Шестопалюк), національному та родинному (О. Киричук, В. Кузь, В. Майборода, А. Мелещенко, Ю. Руденко, Н. Сейко, З. Сергійчук, В. Скуратівський, М. Стельмахович), духовно-моральному (В. Ворожбіт, Л. Драчук, О. Жаданова, Т. Ільїна, К. Каліна, О. Канарова, О. Кулишева, І. Мицишин, Н. Муляр, І. Сіданіч, Т. Тхоржевська, Н. Химич), цілісному й гармонійному (С. Карпенчук, Т. Левченко, С. Марчук), гуманістичному (О. Вишневський, І. Волошанська, І. Підласий, Л. Примачок, С. Фарина); особистості як об'єкту уваги громадських і просвітницьких товариств та об'єднань (Л. Войтова, Н. Опанасенко) та ін.

Вітчизняна історико-педагогічна наука все більше уваги акцентує на безпосередньому дослідженні різновидів виховного ідеалу, що формувалися на різних етапах розвитку суспільства: освітньо-виховного (Т. Копейкіна, Н. Кошечко, Ю. Левченко, Д. Скільський), морального (Н. Баркова, Ж. Омельченко, Л. Петренко), педагогічного і християнського (Б. Год, О. Кулишева, Е. Панасенко, Н. Шевченко), національного (О. Караманов, Г. Коцопей, М. Кухта, І. Підласий, Н. Чернишова), а також виховного ідеалу Дж. Локка (О. Скринська), К. Ушинського (О. Жаданова, Н. Калита, Н. Михайлиця), Г. Ващенка (Г. Бугайцева, Н. Дічек, В. Довбня, Р. Іванський, В. Яковенко), українських діячів «Просвіт» (Н. Опанасенко).

Окрема увага приділяється проблемам формування виховного ідеалу у сучасній системі освіти: духовного ідеалу (О. Лучанінова), правового (Г. Романкевич), гуманістичного (К. Дорошенко), медичного працівника (Л. Примачок), майбутніх психологів (Л. Смалиус), ідеалів патріотичного виховання (А. Афанасьєв),

національних ідеалів (О. Кущенко, Л. Мафтин) та ін. Сучасна педагогічна наука звертається також до розробки проблеми виховання еліти нового покоління: національної (О. Мещанінов, Л. Нечипоренко, В. Онищук, С. Сисоєва, Н. Чибісова, П. Щербань), інтелектуальної (В. Кузь), науково-педагогічної (В. Будаєв, Г. Васянович, О. Горборукова, С. Коваленко, О. Король, О. Пехота, О. Стадник, О. Шестопалюк), гуманітарно-технічної та науково-технічної (О. Романовський, Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, М. Черемський, І. Полянська, І. Тимченко, В. Шевченко) та ін.

Феномен «ідеального» та виховний ідеал були також об'єктом досліджень інших наук: філософії (Т. Білан, О. Вдовина, В. Вікторов, І. Дьяконов, С. Івашевський, А. Іщук, Н. Іщук, Л. Ільницька, О. Кендус, О. Киричок), історії (Н. Жмуд, Р. Чмелик, О. Кісь, М. Ткачук), політології (О. Пашкова, І. Флис), філології (Л. Кулішенко, Т. Мішеніна).

Актуальність дослідження зумовлена також суперечностями функціонування виховного ідеалу в сучасному українському суспільстві: між задекларованими високими гуманістичними цінностями та значною кількістю протиправних антигуманних способів поводження з людьми; між існуванням законодавчих гарантій недоторканості основних націєтворчих цінностей та відсутністю дієвих механізмів їх захисту в освітньо-виховних інституціях багатьох регіонів України; між офіційно визнаною важливістю формування національно свідомих і активних громадян та зростанням правового тиску на різні форми виявлення цієї активності; між визнанням важливості позитивного прикладу у процесі виховання молоді та відсутністю канону героїчних постатей, схвалених як державою, так і суспільством.

Проте проблема формування виховного ідеалу на підросійській Україні XIX – початку XX століття комплексно й системно ще не досліджувалася. Зокрема, суттєвою прогалиною в багатому арсеналі ґрунтовних вітчизняних досліджень є: фрагментарність проблеми формування виховного ідеалу; традиційна хронологічна й територіальна локальність проблематики, яка стосується здебільшого окремих регіонів України кінця XIX – початку XX століття; відсутність загального бачення проблемно-хронологічної динаміки змін у структурі українського виховного ідеалу; недостатня кількість історико-педагогічних матеріалів, які б дозволили встановити логічні причинно-наслідкові зв'язки між соціально-політичними й економічними змінами на різних етапах розвитку українського суспільства й детермінованими ними трансформаціями виховного ідеалу; недостатність розробок ефективних механізмів популяризації і впровадження кращих образів українського виховного ідеалу в теорію і практику розбудови сучасної системи освіти.

Враховуючи актуальність, практичну значущість і потребу в аналітико-узагальнюючих історико-педагогічних дослідженнях з окресленої проблеми, сформульовано тему дисертаційної роботи: **«Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 4 від 23. 11. 2012 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 10 від 18. 12. 2012).

Об'єкт дослідження – виховний ідеал у педагогічній теорії і практиці підросійської України ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є причини й наслідки трансформації вітчизняного виховного ідеалу в оповідальних, документальних і дидактичних джерелах, системі освіти, діяльності релігійних, громадських і політичних об'єднань означеного періоду.

Мета дослідження полягає в тому, щоб цілісно й системно проаналізувати трансформацію основних імперативів виховного ідеалу на території підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. та окреслити перспективи впровадження історико-педагогічного досвіду його формування в сучасній системі освіти.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження трансформації виховного ідеалу як історико-педагогічного феномена.
2. Виділити основні етапи, тенденції й напрями еволюції вітчизняного виховного ідеалу.
3. Обґрунтувати основні парадигми виховного ідеалу особистості, сформовані у вітчизняних педагогічних теоріях ХІХ – початку ХХ ст.
4. Проаналізувати особливості становлення і трансформації системи станових ідеалів виховання на території підросійської України ХІХ – початку ХХ ст.
5. Дослідити механізми запровадження загальнодержавного виховного ідеалу в системі освіти Київського, Одеського й Харківського навчальних округів.
6. З'ясувати роль релігійних, громадських і політичних об'єднань України у формуванні християнського виховного ідеалу й відродженні системи національних ідеалів виховання підросійської України ХІХ – початку ХХ ст.
7. Вивчити проблему референтної особистості в нормативно-правовому полі, педагогічній теорії і практиці сучасної України та визначити перспективи розвитку вітчизняної системи виховних ідеалів.

Методологічна основа дослідження будувалася на загальнофілософському, загальнонауковому, конкретно-науковому (спеціальному) і міждисциплінарному рівнях. Інструментарій загальнофілософського рівня формувався на основі діалектичних законів і закономірностей, концептуальних положень основних філософських напрямів та відповідно до логіки будови відомих моделей історії. На загальнонауковому рівні дослідження здійснювалося з урахуванням

загальнотеоретичних принципів (об'єктивності, системності, історизму, сутнісного аналізу, єдності логічного й історичного) та методологічних підходів (системного, цілісного, структурного, комплексного, аксіологічного). На *конкретно-науковому* рівні застосовувалися історико-педагогічні підходи – ретроспективний, хронологічно-структурний, зіставно-порівняльний та регіональний. На рівні *міждисциплінарному* використано культурологічний, психолого-соціологічний, історико-соціологічний, історико-філологічний, наративний, гендерний та інші.

Теоретичну основу дослідження склали:

- філософські концепції людини, її смислів, цінностей і цілей (М. Бердяєв, Дж. Віко, Ж. Дельоз, С. К'єркегор, Дж. Локк, А. Маслоу, Ф. Ніцше, Г. Спенсер, А. Тойнбі, В. Франкл, О. Шпенглер та ін.)

- науково-педагогічні теорії національної освіти й виховання (Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Кониський, Леся Українка, М. Максимович, С. Русова, С. Сірополко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.);

- концептуальні положення методології історії педагогіки (Л. Березівська, Г. Васянович, Л. Ваховський, А. Вихрущ, Л. Голубнича, С. Гончаренко, Н. Гупан, І. Зверева, С. Золотухіна, В. Курило, Г. Лактіонова, С. Лобода, П. Лузан, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, Є. Хриков та ін.);

- загальноісторичні та загальнопедагогічні положення теорії та історії виховання особистості (О. Вишневський, С. Гогоцький, В. Жуковський, В. Кузь, М. Кухта, М. Левківський, П. Ліницький, М. Маккавейський, С. Миропольський, М. Олесницький, О. Новицький, Н. Опанасенко, Е. Панасенко, І. Підласий Ю. Руденко, М. Стельмахович, П. Юркевич та ін.).

У процесі дослідження використовувалися такі **методи**: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, аналогія, узагальнення, систематизація, ідеалізація), що сприяли аналітичній обробці архівних і наративних джерел, та *конкретно-наукові*, а саме: *історико-генетичний* (вивчення еволюції вітчизняного виховного ідеалу, визначення її етапів і тенденцій), *хронологічно-структурний* (виявлення основних трансформаційних змін у структурі досліджуваного феномена на всіх етапах його розвитку), *історико-порівняльний* (зіставлення різних ідеалів виховання кінця XIX – початку XX ст. та їх порівняння з сучасними); *регіональний* (застосовувався у комплексі з історико-порівняльним для виявлення спільного й відмінного, позитивного й негативного в національних, станових, гендерних, релігійних ідеалах, сформованих у різних соціальних стратах суспільства), *історико-типологічний* (виділення різновидів виховного ідеалу та векторів його спрямованості), *ретроспективний* (сприяв реконструкції системи виховних ідеалів досліджуваного періоду, узагальненню історико-педагогічного досвіду формування виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці досліджуваного періоду тощо), *історико-системний* (базовий метод, на основі якого здійснювалося формування концепції дослідження та оцінка його результатів).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з ХІХ до початку ХХ ст. Нижньою межею визначено 1802 р. – створення Міністерства народної освіти, яке детермінувало початок формування нової парадигми виховання особистості на підросійській території України. Верхньою межею є 1917 р., що знаменував припинення діяльності міністерства й передачу його функцій Народному комісаріату з освіти РРФСР.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію підросійської України, поділену на три учбових округи: Київський (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська губернії), Одеський (Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Бессарабська) й Харківський (Харківська губернія).

Концептуальні засади дослідження розкриті у сукупності кількох його основних *концептів*, що мають міждисциплінарний характер – *культурологічного, психолого-соціологічного, історико-соціологічного, історико-педагогічного, прогностичного* тощо. Перш за все виходимо з того, що трансформація вітчизняного виховного ідеалу ХІХ – початку ХХ століття, динаміка його спрямованості, структури, змісту й дієвості на різних етапах розвитку українського суспільства була детермінована специфічними соціально-економічними та ідеологічними тенденціями, властивими кожному конкретному періоду. Важливим у процесі вивчення трансформації виховного ідеалу є дослідження відповідного соціального середовища як основного чинника досліджуваного феномена, зокрема певних символів культури (законодавчі джерела, література, мистецтво, побут, мода) та соціальних груп (школа, сім'я, громадські, політичні, професійні, релігійні організації та об'єднання тощо). Соціальні очікування держави щодо перспективних ідеальних рис суб'єкта відповідних суспільних відносин (російського підданого, члена суспільства, суб'єкта відповідної професійної галузі тощо) найкраще відображені у законодавчих документах Російської імперії та в офіційних періодичних виданнях. Етнічні та релігійні спільноти своє бачення ідеалу особистості викладали у виступах і працях культурно-освітніх та громадсько-політичних діячів, на сторінках періодичних видань, у листуванні і спогадах. Результати впровадження схваленого державою виховного ідеалу та зміни в його змісті, натомість, найбільш виразно та об'єктивно рефлектують: художня, мемуаристична, епістолярна, публіцистична і, як узагальнення, науково-педагогічна література того часу.

Вітчизняний виховний ідеал є системою різних виховних ідеалів (станових, гендерних, релігійних, етнонаціональних), сформованих і діючих на території підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. Кожна його складова утворюється множиною безструктурних елементів (цінності, орієнтири, чесноти). Національний виховний ідеал розглядається як динамічний історико-педагогічний феномен, що є структурним компонентом системи виховних ідеалів підросійської України досліджуваного періоду. Специфіка його полягає, з одного боку, у відкритості і здатності легко переймати загальнолюдські елементи змісту інших компонентів

системи, а з іншого – в усталеності і стійкості низки власних національних характеристик. Дослідження еволюції виховного ідеалу на українських землях ХІХ – початку ХХ століття забезпечує також можливість аналізу змін у дієвості його світоглядної, цілепокладальної, виховної, мобілізаційної, організуючої, стимулюючої, мотивуючої, регулятивної, нормативної, ціннісної, спонукальної і прогностичної функцій, що безпосередньо впливає на стан і вибір напрямів розвитку певної держави й суспільства.

Отримані в процесі дослідження трансформації виховного ідеалу висновки можуть бути спроектовані на формування сучасного толерантного полікультурного складноструктурованого соціального середовища, здатного забезпечити сприятливі умови для гармонійного виховання особистості кожного громадянина сучасної України з урахуванням його національних потреб та ідеологічних переконань.

Основоположною ідеєю дослідження стало висвітлення динаміки вітчизняного виховного ідеалу в ХІХ – на початку ХХ ст. як специфічного історико-педагогічного й соціально-педагогічного феномену, зміст якого, з одного боку, залежить від вибору стратегічних напрямів розвитку держави, її освітньої політики, стану функціонування суспільства та особливостей певних освітніх систем, а з іншого, – ідеал сам може виступати активатором важливих особистісних і суспільних змін. В основу дослідження покладено ретроспективний, хронологічно-структурний, історико-порівняльний, регіональний та інші підходи, що забезпечують цілісне й системне висвітлення трансформації виховного ідеалу як історико-педагогічної категорії.

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані, так і не введені до наукового обігу джерела, які можна поділити на кілька основних груп:

1) *нормативно-правові акти*, що регулювали функціонування системи освіти, запровадження загальнодержавного виховного ідеалу й формування системи виховних ідеалів підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. До них віднесено імператорські накази, розпорядження міністерства освіти, попечителів навчальних округів, якими затверджувалися Статути й Положення про навчальні заклади, статuti громадських організацій і товариств, різноманітні правила та інструкції (шкільної поведінки учнів, позашкільного нагляду, звітності інспекторів, директорів народних училищ та інспекторів), звернення до громадськості, педагогічних і батьківських колективів та учнівської молоді тощо;

2) *архівні документи*, а саме: документи канцелярій попечителів навчальних округів, генерал-губернаторів та поліцейських охоронних відділів, листування керівників навчальних закладів із попечителями навчальних округів та місцевими жандармеріями, документація навчальних закладів (протоколи педагогічних рад і виховних комісій, річні звіти, класні журнали, журнали реєстрації провин і покарань, рапорти класних наставників та вчителів тощо), матеріали про діяльність громадських організацій, союзів і товариств (педагогічних, студентських, національно-культурних, політичних тощо); у ході дослідження проаналізовано

архівні фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фф. 275, 276, 336, 385, 705, 442, 707, 1335, 1439), Державного архіву Харківської області (фф. 3, 22, 70, 87, 265, 266, 639, 650, 654, 656, 667, 762), Державного архіву Одеської області (фф. 108, 122, 150, 153, 157, 293, 298, 316, 441), Державного архіву Волинської області у м. Луцьку (фф. 3, 49, 69, 359), Державного архіву Житомирської області (фф. 71, 74, 79, 80, 85, 147, 158, 183, 256, 298, 329), Державного архіву Рівненської області (13, 215, 290, 344, 568);

3) *нарративні джерела*: оповідальні (публікації в періодичних виданнях XIX – початку XX ст., джерела особового походження – листи, мемуари, спогади, щоденники тощо); наукові (монографії, дисертації, реферати, статті, тези), критико-біографічні (літописи, огляди, бібліографічні довідники, рецензії), художні (нариси, оповідання, повісті, романи українських письменників XIX – початку XX ст. і сучасних, в яких відображено формування, трансформацію й відродження виховних ідеалів);

4) *дидактичні джерела* XIX – початку XX ст., радянського періоду та сучасні вітчизняні (підручники, навчальні посібники, навчальні плани й програми), які вміщують інформацію щодо методології, теорії та історії виховного ідеалу особистості.

Для пошуку нарративних і дидактичних джерел проаналізовано фонди: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, бібліотеки Інституту педагогіки АПН України, обласних наукових бібліотек Житомира, Луцька, Одеси, Рівного, Харкова.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому *вперше* у вітчизняній історії педагогіки комплексно й системно розглянуто наукову проблему – історію розвитку і трансформації ідеї виховного ідеалу підросійської України XIX – початку XX ст., яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження на методологічному, теоретичному і прикладному рівнях. Визначено сутність понять «виховний ідеал» і «трансформація» як історико-педагогічних феноменів у широкому соціальному, широкому педагогічному, вузькому педагогічному та гранично вузькому педагогічному значеннях. Обґрунтовано міждисциплінарний характер дослідження, здійснено адаптацію методологічного інструментарію філософії, історії, культурології, соціології, психології, літературознавства та інших наук до вивчення трансформації вітчизняного виховного ідеалу як історико-педагогічного феномена. Виділено основні етапи еволюції виховного ідеалу, властиві їм тенденції, напрями і принципи розвитку. Виявлено основні детермінанти розвитку виховного ідеалу в педагогічній теорії і практиці України: внутрішні державні (правові, освітні, ідеологічні, професійні, суспільні), зовнішні (загальноєвропейські освітньо-виховні й культурні тенденції, зовнішня політика сусідніх держав, рівень освіти, культури й життя в них), особистісні (рівень сформованості національної свідомості, громадянської відповідальності, соціальної активності), ідеологічні (кількість, рівень впливовості і взаємних контактів

ідеологічних осередків, наявність у громадян сформованих політичних чи релігійних переконань). Охарактеризовано систему християнських, станових, гендерних і національних ідеалів підросійської України ХІХ – початку ХХ ст., висвітлено етапи відродження польського й українського виховних ідеалів. Визначено основні етапи розвитку історіографії виховного ідеалу. Узагальнено проблему виховного ідеалу в нормативно-правовому полі сфери освіти України й виокремлено чотири основні етапи трансформації виховного ідеалу в сучасному українському суспільстві. Проаналізовано наслідки трансформацій виховного ідеалу: особистісні (наближення до егоїдентичності чи руйнація системи особистих цінностей), етно-національні (зміна впливовості національних цінностей, ставлення до етнічної приналежності, участі в житті національної спільноти), державницькі (динаміка рівня довіри громадян до держави, владної еліти, державних цінностей), суспільно-політичні (перетворення в системі державних і політичних цінностей, зростання або зниження суспільної чи політичної активності громадян), релігійні (наближення чи віддалення людини від релігійних принципів життя, зміни в системі морально-етичних і духовних цінностей суспільства), сімейно-родинні (перегляд людиною особистісного, державного й суспільного статусу сім'ї, зміцнення чи послаблення зв'язків сім'ї, школи і громадськості).

Удосконалено: систематизацію історіографії проблеми з урахуванням хронологічного, проблемного й територіального підходів; понятійно-термінологічний аналіз змісту, вживаності, ієрархії, системності, розвитку взаємозв'язків наукових понять із проблеми дослідження, що дозволило з'ясувати особливості філософського й педагогічного трактування сутності категорії «ідеал» в енциклопедично-довідникових, наукових і дидактичних джерелах ХІХ – початку ХХ ст., радянського періоду та сучасної України. *Уточнено* категоріальний апарат проблеми дослідження (виховний ідеал, педагогічний ідеал, вітчизняний виховний ідеал, система виховних ідеалів, ідеальна/референтна (еталонна) особистість, еліта, антиідеал, канон референтних постатей тощо).

Подальшого розвитку в дослідженні набули: характеристика основних імперативів ідеалу виховання (змісту, структури, дієвості, спрямованості), найважливіших його властивостей (соціальної і внутрішньої детермінованості, конкретності і суб'єктності, усвідомленості, критичності, динамічності, реалістичності і доступності, цілісності та ієрархічності), функцій (світоглядної, цілепокладальної, виховної, мобілізаційної, організуючої, стимулюючої, мотивуючої, регулятивної, нормативної, ціннісної, спонукальної і прогностичної), класифікацій (за суб'єктом, рівнем моральності, змістом, спрямованістю, формою вираження, рівнем реалістичності образу, провідним видом діяльності); аналіз механізмів використання історико-педагогічного досвіду формування виховного ідеалу в практичній діяльності сучасних освітньо-виховних інституцій.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у двох сферах: власне науковій та навчально-методичній. Застосований

у роботі науковий інструментарій може слугувати теоретико-методологічною матрицею подальших студій цього історико-педагогічного феномена в різних регіонах на інших історичних етапах розвитку України.

Опрацьовані матеріали можуть бути використані у вищих навчальних закладах для розробки навчальних курсів з історії педагогіки та історії соціальної педагогіки, укладання переліку рефератів і науково-дослідницьких завдань для студентів історичних і педагогічних спеціальностей. Викладені в дослідженні факти, документи і висновки можуть бути корисними для розробки методичних рекомендацій з організації виховної й позашкільної роботи з учнівською і студентською молоддю, а саме: сприяння розвитку самоврядування і волонтерства, проведення дискусійних круглих столів із проблем виховання особистості, складання переліку літератури для позакласного читання, розробки зустрічей із видатними людьми тощо.

Представлені в дисертації матеріали можуть бути застосовані в роботі недержавних організацій для формування змісту освітньо-виховної діяльності, визначення її принципів і форм діяльності. Отримані результати можуть бути спроектовані на сучасне полікультурне складноструктуроване соціальне середовище з метою забезпечення сприятливих умов для гармонійного виховання особистості кожного громадянина з урахуванням його національних потреб та ідеологічних переконань.

Апробація результатів дослідження. Висновки та результати дослідження доповідалися на III Міжнародних психолого-педагогічних Челпанівських читаннях із нагоди 100-річчя урочистого відкриття Психологічного інституту Г. І. Челпановим (Київ, 2014), міжрегіональному круглому столі «Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення» (Житомир, 2014), а також у 29 наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема:

міжнародних: «Світові війни XX століття та історична пам'ять» (Житомир, 2010), «Сучасна музика в сучасному світі» (Житомир, 2010, 2011, 2012), «Світові війни та історична пам'ять» (Житомир, 2011), «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Луганськ, 2012), «Актуальні проблеми педагогіки та психології» (Львів, 2013), «Теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогіки та психології» (Львів, 2013), «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті» (Одеса, 2013), «Актуальні питання теоретичного та практичного розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (Львів, 2013), «Психологія і педагогіка: Актуальні питання XXI століття» (Одеса, 2013), «Przemiany formuły emancypacji kobiet od XVIII wieku do XX-lecia międzywojennego» (Białystok, 2013), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (Одеса, 2014), «Роль педагогічних та психологічних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (Київ, 2014), «Modern problems of education and science» (Budapest, 2015);

всеукраїнських: «Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ століть» (Житомир, 2012), «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі (Житомир, 2012), «Науковий діалог «Схід – Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013), «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 2013), «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Запоріжжя, 2013), «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013);

регіональних: «Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування ціннісно-мотиваційної спрямованості студентської молоді» (Житомир, 2004, 2005, 2007, 2010), «Формування особистості студента: професія, суспільство, сім'я» (Житомир, 2011), «Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства» (Київ, 2013), «Роль та місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2014), «Теорія і практика сучасної освіти» (Чернігів, 2014).

Результати дослідження обговорювалися й дістали позитивну оцінку на засіданнях ученої ради, кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка. Апробація результатів дослідження здійснювалася також у процесі організації і проведення дискусійних круглих столів: «Гендерні ідеали сучасного світу», «Мовний патріотизм у виховному ідеалі сучасної України», «Роль студентського лідера в розвитку економіки й громадянського суспільства», «Анти-ідеали в молодіжному середовищі», що проводилися в Житомирському національному агроекологічному університеті й Житомирському агротехнічному коледжі (2011, 2012), «Український виховний ідеал: герої Крут», який відбувся в Одеській обласній бібліотеці для дітей ім. Н. Крупської (2015), а також у процесі викладання спецкурсу «Формування ціннісно-мотиваційної спрямованості студентської молоді» у Житомирському національному агроекологічному університеті (2004–2013).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 1 монографії, 45 одноосібних публікаціях, з них 21 стаття опублікована в провідних фахових наукових виданнях, 4 – в іноземних.

Кандидатська дисертація «Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищена у 2002 році в Інституті педагогіки АПН України, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, 49 додатків (на 98 сторінках), списку використаних джерел (1060 позицій, з них 46 – іноземними мовами, 182 – архівних джерела). Загальний обсяг роботи 609 сторінок, з яких основного тексту – 400 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження; визначено його мету і завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічну основу, хронологічні й територіальні межі; проаналізовано джерельну базу; розкрито наукову новизну і практичне значення; подано інформацію про апробацію результатів, публікації і структуру роботи.

У першому розділі – **«Теорія й методологія проблеми формування виховного ідеалу в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття»** – охарактеризовано теоретико-методологічні засади аналізу виховного ідеалу як історико-педагогічного явища, висвітлено міждисциплінарний характер проблеми трансформації виховного ідеалу на території підросійської України у визначений період, представлено історіографію та джерела дослідження.

На основі теоретичного узагальнення філософських поглядів на зміст категорії «ідеал» з'ясовано, що здебільшого її трактують як вищу абсолютну істину, довершений вірець (Бог), вищу цінність, найкращий завершений стан явища, досконалу форму моральної свідомості, вищу норму етичної особи, вищий ступінь етичного уявлення про благо, досконалість у відношеннях між людьми, довершений устрій суспільства, зразок особистих якостей і здібностей. У результаті здійсненого аналізу історико-педагогічної літератури виявлено, що поняття «виховний ідеал» у багатьох педагогічних довідниках та енциклопедіях взагалі не представлене, пояснюється здебільшого в контексті аналізу мети й цілей виховання, тлумачиться як вірець поведінки, система цінностей, «ідеал-мета», «ідеал-процес», «ідеальні умови виховання», загальна форма цілепокладальної діяльності. З'ясовано, що в розумінні «виховний ідеал» вживають також терміни «педагогічний ідеал», «людський ідеал/ідеал людини», «референтна/еталонна особистість», «інтелігенція», «еліта», «героїчна особистість» та ін. Виокремлено поняття «канон референтних/еталонних постатей» (релігійний, світський, національний, державний).

Сформульовано визначення виховного ідеалу як історико-педагогічного поняття: в *широкому соціальному* значенні (форма суспільного ідеалу, яка акумулює цінності суспільства, визначає еталони стратових, станових, гендерних, родинних, професійних виховних ідеалів, виступає універсальним регулятором поведінки людей); *широкому педагогічному* (мета державної стратегії виховання особистості, що здійснюється засобами і в межах системи освіти, визначає цілі виховання, формує канони референтних постатей, обґрунтовує умови їх наслідування); *вузькому педагогічному* (еталон досконалої особистості, очікуваний результат реалізації стратегічних виховних завдань закладу, цілепокладальної діяльності педагога (педагогічний ідеал); *гранично вузькому* (вірецеві риси й якості досконалої особистості, можливий/ досяжний результат процесу її виховання/самовиховання).

Поняття «трансформація» представлено як міждисциплінарний феномен, що об'єднує понятійний апарат історико-педагогічної науки з іншими, предметом яких

є виховний ідеал як складова суспільного ідеалу (філософії, соціології, економіки, літературознавства). Проаналізовано основні відмінності цього поняття від суміжних – «зміна», «еволюція», «модернізація», «революція», «реформа», «розвиток». Визначено зміст поняття «трансформація» як історико-педагогічного явища у кількох значеннях. У *широкому соціальному* – загальна форма розвитку освітньо-виховних систем, пов'язана зі змінами в суспільстві й державі: еволюційними (накопичення кількісних і якісних змін параметрів освітньо-виховної системи, зростання її ентропії й нестійкості) та революційними (якісний стрибок і перехід в нову дисипативну структуру); в *широкому педагогічному* – процес зміни (еволюції, модернізації, реформування) форми й змісту освітньо-виховної політики держави щодо стратегії виховання ідеальної особистості в усіх освітньо-виховних інституціях шляхом розробки й запровадження нового еталону поведінки особистості; у *вузькому педагогічному* – загальні зміни у змісті, структурі, дієвості і спрямованості ідеалу, забезпечені цілеспрямованою діяльністю вчителів і вихователів, результативність якої залежить від фахового рівня педагога, мотивації вихованця, умов навчання й виховання, узгодженості дій закладу, родини й суспільства, відповідності державної освітньої політики суспільним запитам; у *гранично вузькому педагогічному* – зміни у свідомості суб'єкта, що виражаються в корекції основних імперативів його виховного ідеалу.

Методологічні засади дослідження обґрунтовано на загальнофілософському, загальнонауковому, конкретно-науковому і міждисциплінарному рівнях. На *загальнофілософському* рівні трансформацію виховного ідеалу проаналізовано в площині діалектичних законів і закономірностей. Предмет дослідження розглянуто через призму концептуальних положень основних філософських напрямів, які виступають у ролі методології педагогіки: екзистенціалізму («лицар віри» і «трагічний герой» Е. К'єркегора, «надлюдина» Ф. Ніцше), прагматизму («корисний громадянин» Дж. Дьюї), діалектичного матеріалізму (заперечення християнських і станових ідеалів, створення атеїстичного), неотомізму (концепція «трансформації в католика»), неопозитивізму (аналіз причин відірваності реальної людини від визнаних у суспільстві ідеалів). Виховний ідеал досліджено також і з огляду на логіку будови відомих моделей історії (метапатернів): циклічної (референтна особистість Дж. Віко як векторальний фактор розвитку циклів історії – «доба богів», «доба героїв», «доба людей»; теорія О. Шпенглера про зв'язок виховного ідеалу й «віку» культури; обґрунтування А. Тойнбі ідеалу особистості в контексті «симетричних» відносин між людиною та суспільством), лінійної (ідеї Вольтера щодо Бога як еталона вищої мудрості та «освіченого монарха» як найвищого реального виховного ідеалу суспільства; теорія «суспільного договору» Дж. Локка та його виховний ідеал джентельмена), спіралеподібної (самостійність особистості у виборі власної системи цінностей), коваріантної (виховний ідеал як історично й соціально детермінована, багатоваріантна й складно структурована модель різних за формою та змістом ідеалів), постмодерністської (теорія «різони» Ж. Дельоза).

Загальнонауковий рівень методології історико-педагогічного дослідження виховного ідеалу представлено загальнотеоретичними принципами (об'єктивності, сутнісного аналізу, генетичним, історизму, системності, єдності логічного й історичного) та методологічними підходами (системним, цілісним, структурним, комплексним, аксіологічним).

На *конкретно-науковому* рівні методології враховано вимоги історико-педагогічних підходів: ретроспективного (узагальнення історико-педагогічного досвіду формування виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці досліджуваного періоду; перегляд виявлених поглядів і концепцій виховання «нової людини» та форм їх практичної реалізації; з'ясування позитивного досвіду, впровадження якого в сучасну педагогічну практику сприятиме нейтралізації кризових явищ у сфері духовності суспільства й виробленню більш ефективної стратегії формування ідеалу особистості в новітньому українському суспільстві), хронологічно-структурного (виявлення основних трансформаційних змін у структурі досліджуваного феномена на всіх етапах його розвитку), зіставно-порівняльного та регіонального (виділення спільного й відмінного, позитивного й негативного в національних, станових, гендерних, релігійних ідеалах, сформованих у різних соціальних стратах суспільства).

Міждисциплінарний характер забезпечувався застосуванням низки підходів: *культурологічного* (сприяв розгляду систем виховних ідеалів як пласту педагогічної культури, що є складовою загальнолюдської культурної спадщини); *психолого-соціологічного* (дозволив вивчати виховний ідеал з урахуванням індивідуальних біо-, психо- й соціогенних властивостей особистості, адаптувати до історико-педагогічної проблематики психосоціальні теорії особистості З. Фрейда (его-ідеал як заохочувальний аспект виховання й частина «суперего»), К. Юнга (архетипи як генетично успадковані уявлення про виховні ідеали роду, «самість» як ідеальне обличчя людини, «тінь» як анти-ідеал), О. Лазурського (класифікація «людських ідеалів»), І. Павлова (революційна трансформація традиційних ідеалів, що перетворює вільно мислячу людину на бездумного ідеологічного раба) та ін.); *історико-соціологічного* (допомагав досліджувати трансформації в системі станових виховних ідеалів – еліти, духовенства, міщан і селян); *історико-філологічного* (забезпечував ґрунтовний аналіз літературних джерел), *наративного* (використовувався для інтерпретації документів особистого походження), *гендерного* (сприяв розумінню сформованої у досліджуваній період системи гендерних ідеалів як певного симбіотичного утворення, в якому кожен ідеал, зберігаючи свої відмінні якості, мав також і властивості, що забезпечували його інтеграцію в систему інших ідеалів імперії) та ін.

Узагальнений національний виховний ідеал представлений як система різних етнокультурних ідеалів, вивчення яких здійснювалося з урахуванням підходів, що існують у межах культурологічного: геокультурного (пояснює відображення в національних ідеалах ставлення до батьківської землі й виокремлює структурні

характеристики системи ідеалів), етнокультурного (визначає особливості етнокультурної складової в загальній системі виховних ідеалів), соціокультурного (розглядає виховний ідеал у контексті соціалізації особистості), біографічного (фокусує увагу на особистості); типологічного (сприяє систематизації уявлень про різні площини минувшини, пропонує характеристику «ідеальних типів»). У контексті психолого-соціологічного і гендерного підходів проаналізовано становий і статево-рольовий підходи, на основі яких формувалася вітчизняна система виховних ідеалів XIX – початку XX ст.

Класифікація джерельної бази дослідження виховного ідеалу здійснювалася з урахуванням функціонального підходу, що виокремлює три основні групи джерел (праці з методології, теорії та історії виховного ідеалу), систематизація яких проводилася на основі структурно-хронологічного підходу. Історіографія праць у галузі методології виховного ідеалу є результатом аналізу оповідальних і дидактичних джерел, який дозволив виокремити методологічний інструментарій дослідження на загальнофілософському, загальнонауковому та конкретно-науковому рівнях. Аналіз джерельної бази здійснено на основі опрацювання значного обсягу різногалузевої літератури, представленої енциклопедично-довідниковими, дидактичними та науковими джерелами. Окремо проаналізовано дидактичні джерела часів Російської імперії, радянського періоду й незалежної України. З'ясовано, що характерним для сучасної наукової літератури є звернення до християнських засад обґрунтування виховного ідеалу, зосередження на дослідженні окремих його імперативів, причин і механізмів краху ціннісних систем, доведенні важливості пошуку нових ідеалів, визначенні місця й ролі «виховного ідеалу» в сучасній педагогічній теорії і практиці. Зазначено, що важливим недоліком вітчизняних досліджень із теорії виховного ідеалу є їх фрагментарність, маргінальність, нечіткість визначень його сутності і змісту.

Джерела з історії досліджуваної проблеми систематизовано за хронологічним критерієм, що дозволило виокремити кілька основних етапів історіографії вивчення виховного ідеалу: праці вітчизняних мислителів XI–XIII ст. (світсько-релігійний та аскетичний напрями), оповідальні джерела XIV – XVII ст. (консервативний та реформаторський напрями), твори XVIII ст. (народницький та монархічний вектори), джерела XIX ст. – початку XX ст. (релігійний та світський напрями), писемні джерела другої половини XIX ст. (офіційна, інтегральна та опозиційна парадигми), наукові розвідки 1917 – 80-х рр. XX ст. (література еміграції та радянська), наукова спадщина 90-х рр. XX – початку XXI ст.

У другому розділі – **«Історико-педагогічний аналіз трансформації виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії (XIX – початок XX ст.)»** – проаналізовано становлення виховного ідеалу у вітчизняних педагогічних теоріях XI–XVIII ст. та його розвиток у духовній педагогіці, спадщині світських педагогів та его-документах вітчизняної інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст.

Вивчення вітчизняних педагогічних теорій XI – XVIII ст. дозволило з'ясувати, що еволюція виховного ідеалу в зазначений період пройшла чотири етапи. На етапі державно-духовного розвитку (XI–XIII) виокремлено два напрями розвитку ідеї виховного ідеалу: світсько-релігійний (воїн-захисник, князь-правитель, добра жінка) та аскетичний (аскет-самітник, дієвий аскет, активний християнин-мирянин), виявлено їх спільні риси (гуманізм, демократизм, народність, патріотичність) й тенденції (перехід від радикального аскетизму до помірному, заміна культу сили й мужності главенством віри й мудрості, корекція ідеї богообраності князя необхідністю контролю світської влади духовною). З'ясовано, що на етапі інерційного існування виховних ідеалів Київської Русі (XIV–XV) ці тенденції поступово згасали. На етапі протистояння конфесійних виховних ідеалів (XVI–XVII) було виділено консервативний (вірний християнин) і реформаторський (монарх, шляхтич, громадянин, учений) напрями, окреслено відмінності ідеалів українців (європейськість, «освічена віра», свобода вибору, критичне сприйняття влади, схильність до реформаторства) і росіян (неприйняття європейських цінностей, фаталізм, безоцінне виконання догм, богообраність влади, консервативність). На етапі маргіналізації вітчизняних виховних ідеалів (XVIII) виявлено народницький (щаслива людина) та монархічний (ідеальний громадянин) напрями й тенденції (формування українського кордоцентризму, зростання уваги до освіченості, заміна наднаціонального патріотизму протонаціональним, християнсько-гуманістичної спрямованості соціально-орієнтованою, популяризація відданості державі й монархії).

З'ясовано, що педагогічні ідеї вітчизняних просвітителів XI–XVIII ст. щодо формування виховного ідеалу були розвинуті в працях християнських педагогів XIX – початку XX ст., в яких особливе значення надавалося гуманістичному обґрунтуванню виховного ідеалу особистості, визначенню основного завдання педагогіки (допомога людині у визначенні цілей навчання, виховання й самовдосконалення) й мети педагогічної діяльності (навчання дитини користуватися даром свободи в ім'я добра). Християнські педагоги XIX – початку XX ст. виховний ідеал розглядали як мету, гармонійне поєднання віри й розуму, сукупність найважливіших християнських чеснот, а педагогічний – як створення ефективних умов наближення людини до нього. Спільними для них є: визнання основною умовою досягнення схваленого суспільством морально-релігійного ідеалу стимулювання внутрішнього саморозвитку людини, сприяння усвідомленню нею великої довіри Творця й забезпечення формування відповідальності. Охарактеризовано інтерпретації виховного ідеалу в педагогічних теоріях: О. Новицького (духовна, високоосвічена і працьовита особистість), С. Гогоцького (християнин, гідний син своєї вітчизни), П. Юркевича (свідома добродісна особистість, котра виходить за межі «ідеалу середньої людини»), П. Ліницького (освічений християнин, відданий народним ідеалам), М. Олесницького (сповнена любов'ю морально вільна особистість), М. Маккавейського (гармонійно розвинена

милосердна, добродісна й освічена людина), С. Миропольського (справжній громадянин держави, «жива особистість», розвинена всебічно й гармонійно). Ідеї, висловлені у працях представників української духовної педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ ст., з одного боку, виявилися надто прогресивними для тогочасного імперського суспільства й різко дисонували з реальним станом виховання особистості у більшості духовних закладів зазначеного періоду, а з іншого, – надто відсталіми для представників змушеного на початку ХХ ст. «войовничого матеріалізму», які піддавали нищівній критиці їх ідеалістичну основу. Спільним для всіх охарактеризованих теорій визначено наднаціональність, що виявлялася в домінуванні у структурі виховного ідеалу загальнолюдського й християнського компонентів над національним. Однак вони стали свідченням гуманістичності й самостійності української християнської педагогічної думки того часу.

Доведено, що світська парадигма вітчизняного виховного ідеалу ХІХ – початку ХХ ст. сформувалася на перетині християнських, національних, європейських і російсько-імперських виховних ідеалів і виглядала як синтез їх основних імперативів. З'ясовано, що теоретичні засади світської парадигми вітчизняного виховного ідеалу були сформовані ще за часів Катерини ІІ (підготовка «нової породи людей», обґрунтування соціального замовлення на виховний ідеал «корисних громадян», розробка Ф. Янковичем де Мирієво морального кодексу «нової людини», що став абеткою громадянина імперії) та Олександра І (прихильність до європейських ідеалів виховання, намагання адаптувати їх до реалій Російської імперії, формування М. Муравйовим ідеалу російського офіцера).

У першій половині ХІХ ст. активну участь у формуванні виховного ідеалу «синів вітчизни» взяли представники української еліти: В. Кочубей (схиляв царя до визнання примату виховання над освітою, деформуючи староукраїнську вимогу гармонії духовно-морального й розумового розвитку особистості), П. Завадовський (мету народних училищ сформулював як виховання «громадян» і «синів вітчизни», включив до змісту ідеалу «опір марновірству» як чесноти-консерванта станової системи), І. Орлай (розробив ідеали «освіченого монарха» й «освіченого патріота»), А. Прокопович-Антонський (обґрунтував ідеали царя, людини, вчителя, жінки та визначив патріотизм як відданість інтересам імперії).

У другій половині ХІХ ст. запланована Олександром ІІ модернізація держави потребувала формування нового ідеалу людини, відображеного в ідеях багатьох вітчизняних педагогів: П. Редкіна (визначив роль виховного ідеалу в житті суспільства, виявив залежність суспільного благополуччя від доступності ідеалів, розробив механізми їх реалізації); Я. Грота (обґрунтував роль прикладу й особливості сприйняття ідеалів дітьми); М. Пирогова (виділив принципи формування виховного ідеалу – орієнтація на християнські ідеали, соціальна корисність і доступність, виокремив дихотомію «моральна людина – зоологічна людина»), сформулював ідеал «справжньої людини»; К. Ушинського (охарактеризував етнонаціональні засади виховного ідеалу, християнські,

національні й загальнолюдські чесноти, виокремив принципи культуровідповідності та природовідповідності як умову наближення дитини до виховного ідеалу, обґрунтував особливості виховного ідеалу спадкоємця російського престолу, до змісту виховного ідеалу жінки вперше включив суспільно-корисну складову); М. Корфа (обстоював важливість поєднання російських та західноєвропейських ідеалів, обґрунтував мету земської школи як виховання освіченого й морального громадянина); Х. Алчевської, В. Науменка та інших педагогів, які практично доводили важливість прикладу у процесі наближення дитини до ідеалу й удосконалювали виховний ідеал учителя. Їх діяльність утверджувала загальнолюдські й державницькі цінності, однак не мала чітких національних імперативів.

У цей час починає також активізуватися етнографічно-культурницький вектор розвитку виховного ідеалу (Б. Грінченко, О. Духнович, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, Г. Шерстюк та ін.), основними тенденціями якого стали: формування виховного ідеалу «синів народу» як противаги існуючому в імперії ідеалу «синів вітчизни», аналіз негативних змін у виховних ідеалах неросійських етносів імперії («моральне виродження» або виховання «перевертнів»), обґрунтування мовного патріотизму, ідеалу національно відповідальної еліти й свідомого вчителя. Ці педагоги не заперечували пріоритетності загальнолюдських цінностей, однак у період відсутності державності й посилення асиміляційних тенденцій активізацію національної складової виховного ідеалу вважали основним завданням педагогічної еліти. Цьому наряду була також властива неоднотайність у поглядах учених на значення національних цінностей (М. Драгоманов, наприклад, обстоював важливість рідномовної школи, але його виховний ідеал більше тяжів до космополітичності).

Аналіз трансформації виховного ідеалу в его-документах вітчизняної інтелектуальної еліти ХІХ – початку ХХ ст. (автобіографії, житійна й прочанська література, літописи, нотатки про минуле, подорожні записки, проповіді, щоденники, спогади, мемуари тощо) засвідчує, що в пошуках інтелектуальної еліти домінували емпіричні оцінки й характеристики досліджуваного феномена. З'ясовано, що наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. провідним джерелом дослідження трансформації виховного ідеалу були листи педагогічного змісту, у другій половині ХІХ ст. активно рефлектували означену проблему мемуари українсько-польського пограниччя, на початку ХХ ст. відбулося значне посилення уваги вітчизняних мемуаристів до націєтворчих концептів українського виховного ідеалу.

Доведено, що в першій половині ХІХ ст. особливою темою педагогічного епістолярію став конфлікт як гостре зіткнення задекларованих і реально діючих ідеалів, що сформував трагічну роздвоєність пошуків виховного ідеалу та їх ескапізм. Листування тогочасної інтелектуальної еліти чітко окреслило основні концепти виховного ідеалу особистості: батьківщина, егоідентичність, мова, віра,

родина, громада, праця. Їх обґрунтування відображає суперечливість і конфліктність поглядів, зумовлені ворожістю царсько-російської влади до будь-яких відхилень від офіційної ідеології та нелегальністю нових народно-національних ідеалів, яка провокувала їх розмаїття, невизначеність, неузгодженість та опозиційність. З'ясовано, що навіть за таких умов вітчизняна інтелектуальна еліта змогла сформулювати найважливіші умови відродження українського виховного ідеалу (патріотичне служіння еліти своїй нації, віра народу у провідну роль інтелігенції, європейський рівень освіти), визначити нові концепти національного виховного ідеалу (характер, свідомість і гідність), окреслити умови гармонійного співіснування різних національних ідеалів України (християнська любов до ближнього, ненасильницький шлях утвердження власних ідеалів, повага до цінностей інших народів України, органічне поєднання національних та світових ідеалів).

З'ясовано, що мемуарні джерела домінували на території польсько-українського пограниччя, були насичені педагогічною проблематикою й підвищеною увагою до виховного ідеалу. Визначено етапи й тенденції трансформації польських виховних ідеалів: перша третина ХІХ ст. (гармонійне співіснування національних ідеалів за принципом «свій – інший», підсилення впливовості польського виховного ідеалу); 1831 – 1863 рр. (загострення суперечностей між національним і загальнодержавним ідеалами, формування імагологічної опозиції «свій – чужий»); 1863 – поч. ХХ ст. (маргіналізація польського виховного ідеалу, зростання антагонізму між ним та офіційним ідеалом імперії). Виявлено, що активізація української мемуаристики наприкінці ХІХ ст. зумовила виокремлення національної української еліти, яка визначила національні концепти виховного ідеалу (характер, свідомість/самосвідомість, гідність, ідентифікація, ідея) і стала відображати більш радикальні погляди на шляхи його відродження.

У третьому розділі – **«Динаміка виховного ідеалу в освітній практиці підросійської України (ХІХ – початок ХХ ст.)»** – представлено аналіз еволюції виховного ідеалу в системі освіти та діяльності релігійних місій і конфесій, громадських об'єднань і політичних організацій Київського, Одеського і Харківського навчальних округів, які практично забезпечували функціонування загальнодержавного, християнських та національних виховних ідеалів.

З'ясовано, що в системі освіти підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. цілеспрямовано запроваджувався *загальнодержавний виховний ідеал*, суть якого полягала у вихованні законотруслих і богобоязлих вірогідданих Російської імперії для забезпечення її спокою й стабільності. Доведено, що основними напрямками його реалізації були: формування державної «вертикалі» управління системою освіти, запровадження офіційного ідеалу педагога, русифікація навчально-виховного процесу, запровадження жорсткого шкільного й позашкільного контролю. Зазначено, що створена охоронно-каральна система не лише не забезпечила формування загальнодержавного виховного ідеалу, але й

сприяла руйнації імперських цінностей, суспільного спокою й державної стабільності.

Аналіз передумов формування *християнського виховного ідеалу* підросійської України XIX – початку XX ст. дозволив виокремити три основні етапи становлення ідеалу людини-християнина: ранньохристиянський (ідеал аскета-мудреця), середньовічний (ієрархічне співіснування ідеалів ченця й лицаря) та ренесансний (до двох перших християнських ідеалів долучаються образи християнина-подвижника (місіонер, просвітитель) та християнина-мирянина (батько-господар-голова роду, мати-берегиня, християнська родина як образ Святої Трійці на землі). Доведено, що трансформації християнського виховного ідеалу на території підросійської України XIX – початку XX ст. найбільше пов'язані з освітньо-виховними традиціями православних братств, а також діяльністю протестантських місій кальвіністів і соцініян, єзуїтів і піарів як чернечих орденів римсько-католицької церкви, василіян як одного з чернечих орденів української греко-католицької церкви (відкриття навчально-виховних закладів, заснування недільних шкіл, проповідницька, просвітницька й добродійна діяльність, велика увага до жіночого виховного ідеалу). Трансформація системи християнських виховних ідеалів підросійської України виявила низку послідовних тенденцій: зниження дієвості українсько-православного виховного ідеалу й активізація польсько-католицького, відокремлення у змісті українського виховного ідеалу релігійного змістового компоненту від етнонаціонального, витіснення національного ідеалу на маргінес системи виховних ідеалів регіону, закріплення російсько-православної домінанти у змісті офіційно визнаного виховного ідеалу.

Аналіз системи християнських виховних ідеалів на Україні засвідчує суспільно-історичну зумовленість їх змісту, а саме: вплив язичеських традицій на формування руського православного виховного ідеалу у XI–XIII ст., рецепцію жіночого православного ідеалу у литовських практиках XIV–XV ст., релігійну толерантність, конфесійну змагальність і високий рівень дієвості християнських ідеалів XVI–XVII ст., актуалізацію жіночого католицького ідеалу XVIII – першої третини XIX ст., виявлення російсько-православної домінанти у системі виховних ідеалів другої половини XIX – початку XX ст. Виявлені тенденції до певної міри є пролонгованими у сучасні суспільні й освітні процеси. Їх порівняння й дослідження є необхідним для формування толерантного культурного середовища в поліетнічних і різноконфесійних регіонах України.

Доведено, що пануючим конструктором *системи національних виховних ідеалів* був *великороський* ідеал виховання, домінування якого над іншими виводилося з права переможця й культурної вищості. Де-юре він ґрунтувався на ціннісній тріаді великоруського, малоруського та білоруського народів, а де-факто привласнював їх історію й нівелював етнокультурні відмінності. Доведено, що освітня політика Російської імперії не сприяла розвитку системи національних виховних ідеалів, а застосовувала механізми для перетворення її на конгломерат ідеалів, вихолощених

за своїм національним змістом та об'єднаних спільними цінностями держави. З цією метою здійснювалося розмежування змісту понять «патріотизм» (любов до держави) й «націоналізм» (любов до свого народу) та обґрунтовувалися відмінності національного виховання росіян (у дусі російського націоналізму) та інших народів імперії (у дусі російського патріотизму).

Зазначено, що відродження національних виховних ідеалів підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. пройшло три стадії (активація національної пам'яті, формування національної свідомості, зростання національної активності) і було пов'язане з діяльністю громадських і політичних об'єднань.

Утвердженню *російського* виховного ідеалу на території підросійської України ХІХ–ХХ ст. сприяли проросійські націоналістичні, монархічні і православні об'єднання: «Київське російське братство», «Київська російська монархічна партія», «Київське товариство об'єднання усіх слов'янських народностей Росії та їх станів для умиротворення і благоденства Вітчизни», «Харківське товариство руських людей», «Харківський Національний Руський Союз», «Гурток руських студентів», «Союз руських робітників», «Гурток ревнителів святої православної віри», «Гурток руських жінок», «Братство Озерянської ікони Божої Матері», «Любарське товариство людей, відданих престолу й вітчизні», численні регіональні відділи «Союзу руського народу» та багато інших. Основною формою їх впливу на свідомість молоді була пропаганда, здійснювана через поширення брошур і листівок, організацію лекцій, проведення з'їздів, влаштування хат-читалень, заснування періодичних видань, відкриття навчальних закладів націоналістичного спрямування, теоретичне обґрунтування вищості російського ідеалу над іншими.

Охарактеризовано особливості відродження національних виховних ідеалів. З'ясовано, що високій стійкості *польського* виховного ідеалу сприяла велика кількість таємних і легальних громадських об'єднань поляків: масонські ложі («Доброчинний поляк», «Досконала таємниця», «Увінчана цнота», «Мінерва», «Марс» та ін.), літературно-мистецькі, громадсько-політичні та професійні об'єднання («Кременецьке коло», «Товариство польського народу» Ш. Конарського, «Таємна корпорація волиняків», «Троїстий союз студентів трьох правобережних губерній», «Литовсько-волинська котерія», «Житомирський дворянський клуб», «Волинське товариство добродійності», «Житомирське лікарське товариство», «Товариство з видання польських книг за зниженими цінами»), волинське, київське й подільське студентські земляцтва, розгалужена мережа таємних польських шкіл тощо. Ці об'єднання культивували «шляхетність польського серця», міжетнічну толерантність, активність, національний патріотизм, «валєнродизм» як особливу чесноту, що забезпечувала збереження національних цінностей шляхом укорінення у ворожі лави з метою їх розвалу для звільнення й відновлення власних ідеалів.

Виокремлено три етапи відродження *українського* виховного ідеалу. Етапу «ностальгічного патріотизму» (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) були властиві героїко-патріотичне висвітлення малоросійської історії (І. Вишенський,

І. Котляревський, О. Мартос, Г. Сковорода), активація національної пам'яті й створення українського «поля слави» (Д. Вишневецький, П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький та ін.). На етапі формування національної свідомості (перша половина ХІХ ст.) в результаті гуртування вітчизняної інтелектуальної еліти довкола періодичних видань («Харківський щотижневик» (1812), «Український вісник» (1816–1819), «Український журнал» (1824–1825), «Одеський вісник» (1828–1893), «Український альманах» (1831), «Запорізька старовина» (1833–1838), «Недільне читання» (1837–1912), «Киянин» (1840), губернські відомості та ін.) проблема українського виховного ідеалу вийшла за межі вузького й лояльного до імперії кола місцевих аристократів на широкий читацький загал. На етапі зростання національної активності (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) гуртування вітчизняної еліти (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, Т. Шевченко та ін.) відбувалося у громадсько-політичних і національно-культурних об'єднаннях («Кирило-Мефодіївське братство», «Громади», «Просвіти»). Діяльність вітчизняних інтелектуалів сприяла обґрунтуванню «окремішності» українського ідеалу й «контрастності» типів українців і росіян, формуванню ідеалу національної еліти й українського вчителя, розробці програми виховання українців на основі ідеалів народної педагогіки, виокремленню «прометеїзму» як чесноти, що означає нескореність, любов до свободи й незалежності (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко).

Виявлено, що виховним орієнтиром традиційного *єврейського* виховання виступав ідеал «шейне» – «гарний єврей», тобто освічена, вихована, релігійна, добродійна і скромна людина, з гармонійно поєднаними духовною й матеріальною сторонами особистості. Охарактеризовано чинники трансформації єврейського виховного ідеалу: функціонування двох єврейських мов (ідиш знаменувала жертівність і смирення, іврит стимулювала національне відродження); доведення єврейською інтелектуальною елітою (І. Аксенфельд, Х. Бялик, А. Готлобер, Менделе Мойхер-Сфорім, Шолом-Алейхем та ін.) того, що гіперболізація окремих національних чеснот (терплячість, смирення, життєвий оптимізм) може трансформувати їх у риси анти-ідеалу («маленька людинка», «людина повітря»); активізація єврейського просвітницького руху «Гаскала», який критикував хасидську закритість ідеалу виховання євреїв, закликаючи інтегруватися в суспільне й культурне життя держави; активізація політичних рухів (палестинофільці, сіоністи, автономісти, соціалісти), які змінили спрямованість ідеалу (жертівність орієнтували в русло боротьби за свої права, а терплячість визнали основою долання пов'язаних із цією боротьбою труднощів).

Аналіз виховного ідеалу *мусульманських* народів України ХІХ – початку ХХ ст. дозволив виявити залежність його простоти й доступності від чітких і зрозумілих етичних вимог ісламу. Виокремлено ідеальний образ тюрко-мусульманських народів – людини «зі спокійною душею», миролюбної, доброзичливої, ввічливої, прямої, довірливої, національно толерантної, шляхетної й чесної. З'ясовано, що

підкорення ісламських народів Криму Російською імперією зумовило занепад їхніх виховних ідеалів, відродження яких було пов'язане з культурно-освітньою і просвітницькою діяльністю кримського відділу суспільно-політичної організації «Іттіфак ель муслімін» (М. Давидович, І. Гаспринський, Р. Ібрагімов, І. Муфтїзаде та ін.), творчістю інтелектуальної еліти (А. Айвазов, О. Акчокракли, Г. Тукай та ін.) та активністю мусульманських студентських земляцтв (Київ, Одеса, Харків). Виявлено характерні риси відродження мусульманського ідеалу: наявність у молодого покоління українських мусульман конфлікту ідеалів, орієнтація їх на цінності національного, а не соціалістичного руху, спільність зрілої еліти мусульман з «валенродизмом» польського виховного ідеалу, а молодій – з «прометеїзмом» українського.

Виявлено також особливості *німецького й чеського* ідеалів: у другій половині ХІХ ст. спільними їх рисами були стійкість і висока дієвість, зумовлені політикою урядового сприяння, тісними зв'язками з історичними вітчизнами, активною діяльністю чеських громадських об'єднань («Пожежні дружини», «Сокольські організації», «Готелі», «Драматичні товариства») та гуртуванням німецьких колоністів довкола релігійних громад і німецьких періодичних видань. Проаналізовано основні умови трансформації виховних ідеалів цих народів: соціальна екстравертованість чехів та масовий перехід у православ'я зумовили поглинання їх цінностей великороським ідеалом, а інтровертованість німецьких громад забезпечила сталість національних ідеалів, але зробила їх з початком першої світової війни мішенню російських шовіністичних організацій.

У четвертому розділі – **«Перспективи впровадження досвіду формування виховного ідеалу в теорію і практику сучасної системи освіти в Україні»** – досліджено еволюцію виховного ідеалу в нормативно-правовому полі сфери освіти (1991–2015), формування референтної особистості розглянуто як проблему сучасної педагогічної теорії й освітньої практики, охарактеризовано механізми використання історико-педагогічного досвіду формування виховного ідеалу в національній системі освіти сучасної України.

На основі узагальнення проблеми виховного ідеалу в нормативно-правовому полі сфери освіти сучасної України за *суспільно-аксіологічним* критерієм виокремлено чотири основні етапи трансформації виховного ідеалу: неконфліктного функціонування різних систем цінностей (1991–1993), зародження конфлікту ідеалів (1994–2004), відкритого протистояння виховних ідеалів (2005–2014), конструктивного формування спільних цінностей та ідеалів (2015). З'ясовано, що на першому етапі поняття «виховний ідеал» не стало ключовим у змісті освітнього законодавства, не відбулося законодавчого оформлення єдиного для всіх громадян виховного ідеалу, однак було забезпечено толерантне співіснування ідеалів соціалістичного суспільства з новими демократичними. Для другого етапу характерним було: уповільнення процесу утвердження демократичних цінностей, поляризація ціннісних систем українських регіонів, зародження конфлікту

цінностей, переростання кількісних еволюційних змін у відкрите протистояння ідеалів. Досягненням другого етапу стала «Концепція виховання дітей і молоді у національній системі освіти» (1996), яка вперше використала поняття «ідеал виховання». Освітнє законодавство третього етапу відзначене «Концепцією національно-патріотичного виховання молоді» (2009), яка вдруге за новітню історію України безпосередньо зверталася до поняття «виховний ідеал», яким позначався «різнобічно та гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення». Водночас, Програма і План заходів (2013), підписані міністром освіти і науки та двома силовими міністрами з метою підвищення патріотичного виховання молоді, практично нівелювали національний компонент змісту виховного ідеалу, спрямовуючи формування особистості у русло військово-патріотичного антифашистського виховання з домінантою радянських засобів виховного впливу. Четвертий етап обумовлений вимогами суспільства здійснити конструктивне реформування державної освітньої політики щодо ідеалу виховання.

З'ясовано, що трансформація поняття «виховний ідеал» в освітньому законодавстві сучасної України (людина – громадянин – професіонал – патріот) відобразила стан суспільних відносин, які так само трансформувалися у напрямі від толерантного існування різних ціннісних систем до їх поступової поляризації, радикалізації й наступного усвідомлення необхідності практичного формування національної складової виховного ідеалу, яка б толерантно вписувалася у спільну для всієї країни систему цінностей. Доведено, що діюча нормативна база освіти в цілому відображає сформовані в педагогічній теорії уявлення про певний людський ідеал, однак відкритою залишається проблема законодавчого оформлення спільного для всіх верств і регіонів держави виховного ідеалу та законодавчого забезпечення його практичної реалізації в системі освіти України.

Аналіз сучасної педагогічної теорії дозволив з'ясувати наступне: проблема формування референтної особистості розвивалася не самостійно, а здебільшого в контексті різних напрямів виховання молоді. Особливості змісту, спрямованості й дієвості виховного ідеалу, зазвичай, розкривалися в процесі аналізу основних іпостасей сучасної людини (особистість, громадянин, сім'янин, професіонал); ідеал нової людини потребує гармонійного поєднання цінностей загальнолюдських і національних, особистих і суспільно-державницьких.

У результаті аналізу сучасних науково-педагогічних джерел виокремлено провідні аспекти проблеми виховного ідеалу: охарактеризовано його основні імперативи (зміст, структура, дієвість, спрямованість); виділено й обґрунтовано основні характеристики та умови існування (соціальна і внутрішня детермінованість, конкретність і суб'єктність, усвідомленість, критичність, динамічність, реалістичність і доступність, а також цілісність та ієрархічність системи виховних ідеалів); виявлено основні функції (світоглядну, цілепокладальну, виховну, мобілізаційну, організуючу, стимулюючу, мотивуючу, регулятивну

(коригуючу, виправляючу чи вдосконалюючу), нормативну, ціннісну, спонукальну і прогностичну); проаналізовано різні підходи до класифікації виховних ідеалів (Г. Ващенко, О. Вишневський, С. Гончаренко, В. Давидович, О. Лазурський, Л. Раскін, С. Фролова, В. Ягупов, В. Янів). Узагальнено їх авторські класифікації: за суб'єктом (індивідуальні, групові, масові), за рівнем моральності (моральні, індиферентні, аморальні та анти-ідеали), за змістом (поліціннісні, моноціннісні), за спрямованістю (гуманістичні, егоїстичні), за формою вираження (ідеал-мета, ідеал-образ, ідеал-ціль, ідеал-процес, ідеал-умова, ідеал-позиція), за рівнем реалістичності образу (конкретні, абстрактні, уявні, збірні), за провідним видом діяльності (пізнавальні, комунікативні, естетичні, професійні тощо).

На основі вивчення стану освітньої практики сучасної України з'ясовано, що ознайомлення дітей із системою виховних ідеалів відбувається у всіх ланках системи освіти України. У змісті шкільної й вищої освіти педагоги найбільш сприятливою для формування виховного ідеалу визнають народознавчу й українознавчу проблематику, а ефективним методом наближення дитини до схваленого суспільством ідеалу – приклад. Трансформація традиційних цінностей суспільства вимагає зосередження педагогічних зусиль на необхідності створення «орієнтовної моделі цінностей», що має сприяти реалізації задекларованого державою і науково-педагогічною громадськістю виховного ідеалу і подоланню морально-етичних прогалів у родинному й соціальному вихованні молоді.

Узагальнено результати проведених в Україні наукових досліджень (А. Афанасьєв, Т. Селюкова, А. Смаліус, С. Пронін, Г. Романкевич) та соціологічних опитувань (О. Балакірева, О. Бутиліна, О. Савчук) щодо трансформації ціннісних орієнтацій української молоді у різних ланках системи освіти. З'ясовано, що у дошкільників, молодших школярів і підлітків уявлення про ідеал чітко не визначені, надто абстрактні, відірвані від реального життя, некритичні, залежні від ЗМІ. Випускники ЗНЗ мають більш зрілі погляди на ідеальну людину, усвідомлюють необхідність самовдосконалення, мають сформоване уявлення про хибні ідеали та їх наслідки, образ ідеалу формують на основі читання книг, аналізу життєвого шляху видатних людей, урахування досвіду батьків. Студенти мають найвищий серед молоді України рівень усвідомлення ролі ідеалів у житті людини й суспільства, розуміють етапність їх досягнення й важливість самовдосконалення впродовж усього життя, вибудовують власний канон героїчних постатей здебільшого на основі знання світової й вітчизняної літератури та історії, визнають необхідність формування професійних ідеалів. Спільною для всіх вікових груп є проблема недостатньої обізнаності в засобах досягнення виховного ідеалу.

На основі аналізу історичного досвіду функціонування системи виховних ідеалів ХІХ – початку ХХ ст. здійснено прогностичне обґрунтування розвитку системи виховних ідеалів сучасної України як відкритої, гармонійної, цілісної, здатної до регенерації навіть за складних екстремальних умов. З'ясовано, що цей

процес має відбуватися на кількох рівнях: загальнодержавному, галузевих міністерств, навчальних закладів та недержавних організацій. Зазначено, що на загальнодержавному рівні це має здійснюватися на основі збалансованої державної освітньої політики (врахування контексту, поєднання історичного досвіду з результатами моніторингу сучасного стану розвитку системи, створення механізмів взаємодії усіх її компонентів, забезпечення балансу між символічною й матеріальною, регулятивною й дерегулятивною складовими, визначення самостійного і процедурного компонентів, передбачення всіх можливих наслідків практичної діяльності тощо).

З'ясовано, що на рівні галузевих міністерств варто забезпечити: системний моніторинг функціонування вітчизняної системи виховних ідеалів та її представлення в освітньому законодавстві, дидактичній, художній, публіцистичній літературі, кінематографі та мистецтві; оприлюднення й обговорення його результатів; здійснення експертизи навчальних програм і підручників; визначення основних цілей і завдань виховного процесу в навчальних закладах; обґрунтування принципів, основних форм, методів і засобів формування виховного ідеалу; поєднання контролю за виховною діяльністю освітніх установ і сприяння розвитку творчої педагогічної ініціативи; гарантування належних умов праці й соціального захисту педагогічних працівників; сприяння розвитку волонтерської діяльності та спільної діяльності неурядових організацій і владних структур та ін.

Зазначено, що на рівні конкретних виховних закладів мають створюватися ефективні умови навчально-виховної діяльності, встановлюватися зв'язки педагогічних і батьківських колективів, гарантуватися свобода педагогів у доборі методів, прийомів, форм і засобів виховання тощо.

Окреслено також завдання неурядових організацій: визначення корпоративних виховних ідеалів, розробка етичних кодексів, контроль якості державної освітньої політики, налагодження зв'язків із державними структурами, гармонізація державних і корпоративних ідеалів тощо. Зазначено, що формування гармонійної і життєздатної системи вітчизняних виховних ідеалів можливе лише за умови консолідації зусиль суспільства й держави на всіх визначених рівнях.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Аналіз понятійно-термінологічного апарату проблеми вивчення виховного ідеалу дозволяє стверджувати, що в історико-педагогічній науці це поняття не належить до чітко визначених. У багатьох енциклопедичних і дидактичних джерелах воно не представлено й пояснюється здебільшого в контексті аналізу мети й цілей виховання, а в наукових – часто замінюється поняттями «образ», «взірець», «еталон», «норма», «мета» або «педагогічний ідеал», «людський ідеал», «референтна/еталонна особистість», «інтелігенція», «еліта» та ін.

Сформульовано визначення виховного ідеалу: в *широкому соціальному* значенні (форма суспільного ідеалу, яка акумулює цінності суспільства, визначає еталони різних виховних ідеалів (стратових, станових, гендерних, родинних,

професійних тощо), виступає універсальним регулятором поведінки людей); *широкому педагогічному* (мета державної стратегії виховання особистості, що здійснюється засобами і в межах системи освіти, визначає цілі виховання, формує канони референтних постатей, обґрунтовує умови їх наслідування); *вузькому педагогічному* (еталон досконалої особистості, очікуваний результат реалізації стратегічних виховних завдань закладу, цілепокладальної діяльності педагога (педагогічний ідеал); *гранично вузькому* (взірцеві риси й якості досконалої особистості, можливий/досяжний результат процесу її виховання/самовиховання).

Визначено зміст поняття «трансформація» в контексті історико-педагогічного дослідження: в *широкому соціальному* значенні (загальна форма розвитку освітньо-виховних систем, пов'язана з еволюційними чи революційними змінами в суспільстві й державі), *широкому педагогічному* (еволюція, модернізація чи реформування освітньої політики держави щодо вироблення загальної стратегії й програми виховання ідеальної особистості в освітньо-виховних інституціях); *вузькому педагогічному* (загальні зміни у змісті, структурі, дієвості й спрямованості ідеалу, забезпечені цілеспрямованою діяльністю педагогів); *гранично вузькому педагогічному* (зміни у свідомості певного суб'єкта, що виражаються в корекції основних рис його власного виховного ідеалу).

Методологічні засади дослідження обґрунтовано на кількох рівнях: *загальнофілософському* (у площині діалектичних законів і закономірностей, через призму концептуальних положень основних філософських напрямів, які виступають у ролі методології педагогіки (екзистенціалізм, прагматизм, діалектичний матеріалізм, неотомізм, неопозитивізм та ін.), та з огляду на логіку будови відомих моделей історії (циклічної, лінійної, спіральної, коваріантної, постмодерністської); *загальнонауковому* (через принципи об'єктивності, системності, історизму, сутнісного аналізу, єдності логічного й історичного, які конкретизовано низкою методологічних підходів – системним, цілісним, структурним, комплексним, аксіологічним), *конкретно-науковому* (з урахуванням низки історико-педагогічних підходів – ретроспективного, хронологічно-структурного, зіставно-порівняльного та регіонального) та *міждисциплінарному* (на основі аналізу основних напрямів культурологічного підходу (геокультурного, етнокультурного, соціокультурного; типологічного, біографічного), а також психолого-соціологічного, історико-соціологічного, історико-філологічного, наративного, герменевтичного та гендерного).

Для класифікації джерельної бази застосовано функціональний підхід, що виокремлює три основні групи джерел і наукових розвідок (методологія, теорія та історія виховного ідеалу). Систематизацію джерел у межах кожної групи здійснено на основі структурно-хронологічного підходу, який враховує проблематику, цілі й завдання кожного напрямку дослідження виховного ідеалу на різних етапах його розвитку. Джерела кожної групи поділяються на усні, речові й писемні. Окреме

місце в історіографії посідають архівні матеріали, що включені майже до всіх родів використаних джерел.

2. На основі вивчення трансформації виховного ідеалу в теоріях вітчизняних мислителів XI – початку XX ст. визначено основні етапи еволюції досліджуваного феномена, властиві їм тенденції й напрями розвитку: формування державно-духовної парадигми (XI–XIII), інерційного існування виховних ідеалів Київської Русі (XIV–XV), протистояння конфесійних виховних ідеалів (XVI–XVII), початку маргіналізації вітчизняних виховних ідеалів (XVIII); формування станової парадигми виховних ідеалів і завершення маргіналізації вітчизняних (кінець XVIII – перша половина XIX ст.); деформація та модернізація станової системи виховних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.).

З'ясовано, що першому етапу були властиві: визначення світсько-релігійного та аскетичного напрямів розвитку; обґрунтування ідеалів воїна-захисника, князя-правителя, ченця-аскета, християнина-добродія, доброї жінки; формування релігійного і світського канону референтних постатей; визначення принципів формування виховного ідеалу (гуманізм, демократизм, народність, патріотичність). На етапі конфесійного протистояння було: сформовано консервативну й реформаторську парадигми виховного ідеалу; обґрунтовано ідеали монарха, християнина, громадянина, шляхтича, вченого, українців і росіян; визначено ефективні умови захисту вітчизняних ідеалів (освічена віра, сильна влада, патріотизм, суспільна активність). У XVIII ст. відбулося осмислення причин трансформації староукраїнських ідеалів та їх адаптація до нових реалій; сформувалися народницький та монархічний вектори розвитку виховного ідеалу; вперше обґрунтовано теоретичні засади формування виховного ідеалу (напрями розвитку, зміст, структура, етапи наближення до ідеалу). У період формування станової парадигми виявлено основні детермінанти трансформацій вітчизняного виховного ідеалу, маргіналізовано родинно-суспільні й громадянсько-патріотичні концепти вітчизняного ідеалу; актуалізовано його інтелектуальну складову, замінено національний і суспільний вектор дієвості на державницький; закладено підґрунтя для формування офіційного й етнографічно-культурницького напрямів розвитку ідеї виховного ідеалу. У період деформації й модернізації станової системи виховних ідеалів відбулася трансформація категорій «батьківщина/вітчизна», «патріотизм» і «націоналізм», деформувався зміст родинних, гендерних і суспільних ідеалів підросійської України.

3. З'ясовано, що в XIX – на початку XX ст. було сформовано три парадигми виховного ідеалу імперії – офіційна, інтегральна й опозиційна.

Представники офіційної російської ідеологеми (П. Завадовський, В. Муравйов, П. Ковалевський, В. Кочубей та ін.) забезпечували захист базових концептів загальнодержавного виховного ідеалу (самодержавство, народність і православ'я), обґрунтовували важливість системи станових виховних ідеалів та умови формування безпечної для імперії системи національних ідеалів виховання.

Інтегральна парадигма (П. Редкін, Я. Грот, М. Пирогов, К. Ушинський, М. Корф, Х. Алчевська, В. Науменко та ін.) мала ліберально-демократичний характер, відображала прагнення педагогів адаптувати виховні ідеали неросійських народів до загальноімперського ідеалу виховання та інтегрувати їх у загальну систему ідеалів станового суспільства, ґрунтувалася на загальнолюдських і християнських цінностях із формальним етнокультурним компонентом, що не суперечило офіційному ідеалу.

Опозиційна парадигма виражала критичне ставлення до основних імперативів офіційного ідеалу й реалізовувалася у двох напрямках: ретроспективно культурницькому (Б. Грінченко, О. Духнович, М. Максимович, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, Г. Шерстюк та ін.), які обстоювали відродження національних ідеалів імперії на засадах «федералізації», та перспективно революційному (М. Грушевський, С. Русова, І. Стешенко та ін.), котрі пропагували кардинально нові ідеали, зокрема, соціал-демократичний. Запропонований поділ є умовним, оскільки погляди багатьох людей упродовж життя зазнавали істотних трансформацій (В. Короленко, П. Куліш, М. Чайковський) або, водночас, представляли цінності різних парадигм (М. Драгоманов).

4. Доведено, що офіційна доктрина виховного ідеалу особистості зумовила особливості функціонування системи станових ідеалів виховання Російської імперії, представленої ідеалами шляхетсько-панської еліти, духовенства, міщан і селян. Виявлено основні умови їх формування та специфіку змісту.

Визначено, що основними детермінантами змін у виховному ідеалі вітчизняного нобілітету були втрата державності й необхідність доведення українською елітою легітимності своїх станових претензій. З'ясовано основні трансформації виховного ідеалу еліти: деградація княжих чеснот, еволюція класичних лицарських рис у виховному ідеалі козацтва, відрив нобілітету від інтересів свого народу, зміна цінностей у змісті шляхетсько-панського ідеалу, делегітимізація офіційної української еліти, заміна формальної аристократичної еліти новою інтелектуальною.

Охарактеризовано зміни виховного ідеалу духовенства: зниження впливовості чернечих ідеалів; виникнення протиборства релігійних ідеалів і набуття ними протонаціонального значення, підміна внутрішньої духовної свободи вибору сукупністю заборон і регламентацій; зниження дієвості православних виховних ідеалів, втрата українським духовенством функції збереження національних ідеалів; зародження ідеалу нової духовної інтелігенції.

Досліджено особливості функціонування системи виховних ідеалів міщанського стану: ієрархічність, «інтровертованість» стратових ідеалів, наявність станового «ліфту» (аристократичне виховання, освіта, статки, стиль життя), запровадження психологічних механізмів стимулювання родинної відповідальності (відсутність «авансування довіри», пролонгація можливостей статусного росту).

Визначено виховні ідеали основних верств міщанського стану: почесних громадян (освічений і діяльний громадянин, здатний до саморозвитку, самовиховання й спрямування інтелекту на користь родини й суспільства); купців (наділений дієвою релігійністю, толерантний, професійний, підприємлиий, суспільно відповідальний патріот); цехових товариств/братств (вихована на цехових кодексах честі й національних традиціях добродісна особистість).

Досліджено головні концепти виховного ідеалу селянського стану: ціннісні орієнтири (Бог, земля, родина, громада, батьківщина, мова), християнські чесноти (працьовитість, чесність, милосердя, безкорисливість), психічні властивості (інтровертованість, довірливість, покірність, романтичність, мрійливість, кордоцентризм, ескапізм, антеїзм), суспільні якості (аполітичність, недовіра до влади, абсолютизація фізичної діяльності, неповага до інтелектуальної праці й освіти, консерватизм, традиціоналізм, невисокий рівень запитів, громадоцентризм, егалітарність, висока активність і відповідальність у межах власної громади і байдужість до загальнодержавних суспільних процесів).

5. На основі вивчення архівних матеріалів з історії Київського, Одеського й Харківського навчальних округів ХІХ – початку ХХ ст. доведено, що в системі освіти підросійської України здійснювалося послідовне запровадження загальноімперського виховного ідеалу (справжній громадянин, щирий син вітчизни), сформованого з урахуванням інтересів самодержавства, православ'я як домінуючої релігії, російської народності, станового устрою імперії та її гендерних традицій. Офіційна мета його запровадження полягала в забезпеченні спокою суспільства й стабільності держави.

З'ясовано, що становість суспільства зумовила виникнення розгалуженої мережі станових освітніх установ, у яких загальнодержавний виховний ідеал мав певні відмінності: у дворянства (честь і гідність, прагнення берегти вроджені привілеї, непорушна вірність государю), у духовенства (щира віра, підтримка влади, усвідомлення просвітницької місії), у купців і митців (громадянськість, готовність силою власного таланту сприяти державному благу), у простого народу (попора й працьовитість, готовність віддавати дітей у солдати, жертвувати на потреби армії). Виховні ідеали жінок зумовлювалися традиційними цінностями своєї релігії, етносу, стану й родини. Тому навіть у межах дворянського стану виховний ідеал жінок різних національностей суттєво відрізнявся за змістом, дієвістю і спрямованістю.

Виявлено, що з метою забезпечення контролю за формуванням «ідеальних громадян» держава розробила систему спеціальних *інституцій* (інспектори, класні наглядачі, педагогічні й попечительські ради, виховні комісії, дисциплінарні суди тощо), *форм* (донесення, рапорти, звіти) і *видів контролю* (шкільний, позашкільний). Проаналізовано наслідки запровадженої системи контролю за процесом реалізації загальнодержавного виховного ідеалу.

Доведено, що важливе значення в системі освіти приділялося формуванню ідеалу педагога, основними чеснотами якого вважалися благочестя, вихованість,

дружелюбність, чемність, старанність, стійкість спокусам і марновірству, моральна й політична благонадійність, проросійський патріотизм. Всеохоплюючий контроль за життям і діяльністю педагогів спричинював емоційне виснаження, зниження авторитету вчителів та їх зв'язку з учнями, конформізм і безініціативність або бунтарство. Запровадження «охоронного» підходу до змісту навчальних дисциплін, літератури, методів виховання зумовили появу невластивих офіційному ідеалу рис (зневагу до кліру й педагогів, брутальність і богохульство, нехтування релігійними обов'язками, відхід від релігії, заперечення цінностей монархії та імперії). Зазначено, що русифікація системи освіти зумовила тенденцію морального виродження національних виховних ідеалів, що стимулювало гуртування етнічних меншин довкола проблеми відновлення деформованої національної ідентичності.

Особливого розмаху на всій території підросійської України набув позашкільний нагляд, що передбачав постійний і жорсткий контроль за поведінкою учнів у позанавчальний час у стінах освітньо-виховних закладів і за їх межами, що реалізовувався через відкриття контрольованих учнівських квартир, студентських гуртожитків і пансіонів, щоденне чергування педагогів по місту, відвідування учнів на дому, співпрацю адміністрації закладів із відділами поліції, збирання підписок батьків і опікунів, недопущення учнівської молоді до публічних видовищ, введення учнівської форми, організацію дозвілля тощо. Показано, що вся система контролю діяла за принципом «примушування до ідеалу», зумовивши погіршення шкільної дисципліни, зростання числа відкритих протестів дітей і батьків, створення нелегальних гуртків і союзів тощо. Каральні методи (моральні санкції, тілесні покарання, відрахування, відправка у солдати, ув'язнення) засвідчили свою нездатність зупинити зростання активності учнівської і студентської молоді, яка прийшла до відкритого заперечення нав'язуваного державою виховного ідеалу.

З'ясовано основні трансформації у виховному ідеалі студентської молоді: у 1804–1863 рр. існування студентських організацій академічного спрямування закріпило у свідомості студентської молоді інтелектуалізм і професіоналізм як важливі цінності ідеалу «нової людини»; у 1863–1884 рр. заборона студентських організацій, виникнення пов'язаних із цим суперечностей всередині самого студентського руху та спрямування його діяльності у нелегальне русло сформуливали нову аксіологічну домінанту – готовність молоді захищати свої інтереси всупереч офіційним заборонам; у 1884–1890 рр. відбувається усвідомлення учнівською молоддю віртуальності загальнодержавного виховного ідеалу й відкрите заперечення багатьох його цінностей; у 1900–1917 рр. терпимість та законослухняність як важливі чесноти державного ідеалу витісняються рисами іншого порядку – критичністю, рішучістю й готовністю до відкритої боротьби за нові цінності.

6. З'ясовано, що формування *системи християнських виховних ідеалів* на території підросійської України XIX – початку XX ст. відбувалося завдяки діяльності монастирів (аскетичний християнський ідеал), українських православних

братств (українсько-православний ідеал – захист національних цінностей, культивування національних чеснот), єзуїтів як християнського чернечого ордену римсько-католицької церкви (польсько-католицький ідеал – освіченість, соціальна активність, жертвність, повага до жінки), василіян як одного з чернечих орденів української греко-католицької церкви (ідеал «добрих і розумних поляків» – поєднання уніатських і загальнослов'янських цінностей, консерватизму, монархізму, аристократизму), католицького чернечого ордену піарів (ідеал дієвого католика-лицаря – космополітизм, європейскість, свободолюбство, хоробрість, мужність, войовничість), російського Синоду і православно-монархічних організацій (російсько-православний ідеал як складова загальнодержавного).

Систему національних виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX ст. представлено як певним чином взаємопов'язану сукупність ідеалів виховання різних народів, що проживають на спільній території в межах єдиного правового поля. Охарактеризовано основні її особливості: ієрархічність (домінування російського виховного ідеалу, обґрунтоване «правом переможця» і «правом культурної вищості»), маргіналізація ідеалів неросійських народів); офіційне декларування триєдності цінностей російського, українського й білоруського народів, але де-факто їх деформація чи поглинання великороським ідеалом; відсутність соціального ліфта для підвищення статусу національних елементів системи; провокування пануючим конструктом ціннісних конфліктів між елементами системи (українофобія, антипольська, антиєврейська, антинімецька істерія, дегероїзація референтних постатей неросійських народів). Панування великороського ідеалу забезпечувалося ідеологією імперії, її освітньою політикою, державною підтримкою проросійських суспільно-політичних організацій.

Виокремлено найбільш суттєві компоненти системи національних виховних ідеалів підросійської України досліджуваного періоду – етнокультурні (польський, український, єврейський, німецький, чеський) та етноконфесійний (мусульманський), виділено їх основні концепти, охарактеризовано ідеалоутворюючі образи-орієнтири. З'ясовано, що еталонним образом для польського виховного ідеалу була «досконала людина майбутнього» (шляхетна, фізично й духовно загартована, активна, патріотична, з гнучкою поведінкою, сформованою на основі «валєнродизму»), для українського – «доброчесна особа», вихована на засадах «прометеїзму» як символу жертвності, нескореності, любові до свободи й незалежності, для єврейського – «шейне» (освічена, вихована, релігійна, доброчинна, заможна і скромна людина), для мусульманського – «людина зі спокійною душею» (миролюбна, доброзичлива, ввічлива, пряма, довірлива, національно толерантна й чесна), для німецького – освічена особистість із домінуючими релігійними й родинними цінностями; для чеського – освічена, суспільно активна, толерантна особа.

Порівняльний аналіз елементів системи національних виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX ст. дозволив з'ясувати, що найбільш

яскравим її конструктором можна вважати *польський виховний ідеал*, стійкість і дієвість якого визначалася потужною освітньо-виховною та просвітницькою діяльністю великої кількості пропольських релігійних, громадських, професійних і політичних організацій. Охарактеризовано основні відмінності процесу відродження українського виховного ідеалу від польського (значно більший період бездержавності, денационалізація більшості еліти, відсутність рідномовної школи), які зруйнували соціальні зв'язки в системі українських виховних ідеалів, маргіналізували ідеали простих верств, притупили національну пам'ять, сприяли привласненню великоруською культурою одних стародавніх ідеалів (образи відомих київських князів) і деформації інших (дегероїзація вільного козацтва, знецінення ідеалів українського жіноцтва). Доведено, що *єврейський виховний ідеал*, на відміну від українського, не зазнав значних деформацій: втрати євреїв у колах національної аристократії не були критичними для національної самоідентифікації; національна ідея завжди підтримувалася релігією євреїв; громади й родини ретельно берегли свою культуру й історію; євреям не потрібно було пробуджувати національну пам'ять і формувати національну свідомість, які завжди були неодмінними умовами виживання єврейського етносу. Виявлено характерні риси відродження *мусульманського виховного ідеалу*: наявність у молодого покоління українських мусульман конфлікту ідеалів; орієнтація на цінності національного, а не революційного соціалістичного руху; схожість зрілої інтелектуальної еліти мусульман з «валенродизмом» польського виховного ідеалу, а молодого покоління – з «прометеїзмом» українського. З'ясовано, що стійкість і висока дієвість *німецького й чеського виховних ідеалів* зумовлені політикою тривалого соціально-економічного сприяння уряду Російської імперії, тісними культурно-освітніми зв'язками з історичними вітчизнами, активною діяльністю чеських громадських об'єднань та гуртуванням німецьких колоністів довкола своїх релігійних громад і німецьких періодичних видань. Доведено, що швидка маргіналізація чеського виховного ідеалу зумовлена соціальною екстравертованістю чехів та їх масовим переходом у в кінці XIX ст. у православ'я, а німецького – початком першої світової війни й нагнітанням антинімецької істерії російськими шовіністичними організаціями.

Виокремлено три основні стадії відродження національних виховних ідеалів: активація національної пам'яті (зростання інтересу інтелектуальної еліти до історії свого етносу, реставрація національного канону референтних постатей, визначення найважливіших чеснот і цінностей своєї етнічної групи); формування національної свідомості (об'єднання інтелектуальної еліти з політичною, пропаганда реставрованих ідеалів, гуртування однодумців, формування галузевих виховних ідеалів – вчителя, митця, політика); зростання національної активності (масова підтримка реставрованих ідеалів більшістю етносу, формування канону сучасних героїчних постатей, усвідомленої готовності народу захищати свої ідеали). Доведено, що відродження національних виховних ідеалів підросійської України

XIX – початку XX ст. відбувалося завдяки освітньо-виховній і просвітницькій діяльності різного роду громадських об'єднань і політичних організацій.

7. На основі аналізу сучасного освітнього законодавства виокремлено й охарактеризовано основні етапи трансформації вітчизняного виховного ідеалу: неконфліктне функціонування різних систем цінностей (1991–1993); зародження конфлікту ідеалів (1994–2004); відкрите протистояння виховних ідеалів (2005–2014); консолідація суспільних, етнічних та релігійних ідеалів сучасної України (2015).

Дослідження стану сучасної *педагогічної теорії* засвідчило, що проблема формування референтної особистості здійснювалася в умовах гострої системної кризи духовності сучасного українського суспільства, розвивалася здебільшого в контексті національно-патріотичного виховання молоді, формування її активної життєвої позиції, екологічної, політичної і правової культури, відображала особистісні, громадянські, родинні й професійні ролі й потребувала гармонійного поєднання у змісті виховного ідеалу цінностей загальнолюдських і національних, особистих і суспільно-державницьких. На основі аналізу сучасних науково-педагогічних джерел охарактеризовано основні імперативи ідеалу виховання (зміст, структура, дієвість, спрямованість), найважливіші його властивості (соціальна і внутрішня детермінованість, конкретність і суб'єктність, усвідомленість, критичність, динамічність, реалістичність і доступність, а також цілісність та ієрархічність), функції (світоглядну, цілепокладальну, виховну, мобілізаційну, організуючу, стимулюючу, мотивуючу, регулятивну, нормативну, ціннісну, спонукальну і прогностичну), класифікацію (за суб'єктом, рівнем моральності, змістом, спрямованістю, формою вираження, рівнем реалістичності образу, провідним видом діяльності).

Аналіз *освітньої практики* сучасної України дозволяє стверджувати, що процес ознайомлення дітей із системою виховних ідеалів відбувається у всіх ланках системи освіти України: «родинна школа» вважається базовим етапом визначення ціннісних орієнтацій дитини; початкова школа має корегувати й закріплювати сформовані в родині риси та якості особистості, формувати найкращі ментальні риси українця (усвідомлена релігійність, людяність, доброта, чесність, гостинність, толерантність, працьовитість, дбайливе ставлення до природи, вдячність, справедливість, громадоцентризм, дієвий патріотизм, любов до свободи, готовність боротися за свої цінності); середня школа покликана закріпити у свідомості учнів кращі зразки людини як особистості, громадянина, патріота, сім'янина, професіонала; вищі навчальні заклади мають забезпечувати усвідомлення вітчизняного виховного ідеалу як невід'ємної складової системи ідеалів людей і народів, що складають вселюдство, формувати основні чесноти студента як представника інтелігенції й майбутньої національної еліти країни (глобальність мислення, усвідомлення гармонії та цілісності світу, прихильність до справедливості й огида до насильства, прилучення до багатства світової й національної культури, керування у вчинках совістю, а не зовнішніми імперативами, тактовність і особиста

порядність, здатність до співчуття, ідейна принциповість у поєднанні з терпимістю до інакомислення, соціальна та особиста активність). Проаналізовано особливості формування виховного ідеалу у дошкільників, молодших школярів, підлітків, випускників загальноосвітніх шкіл і студентів. З'ясовано, що спільною їх проблемою є недостатня обізнаність у засобах досягнення виховного ідеалу.

Проаналізовано *закономірності організації* систем виховних ідеалів: відкритість, цілісність, керуюче начало ідеального (духовна мета), гармонійне поєднання матеріального та ідеального, єдність і взаємодія протилежностей тощо. Виокремлено *закономірності функціонування* системи виховних ідеалів: чим більше ідеологічних «розломів» виявлятиметься у суспільстві, тим більше нових ідеалів (позитивних і негативних) з'являтиметься в ньому; насильницьке нав'язування нових ідеалів сприятиме їх відторгненню й появі анти-ідеалів; чим більш потужним буде тиск на умови існування певного ідеалу, тим гнучкішою ставатиме його структура; відмінності між ідеалом-метою як очікуваним результатом виховання та ідеалом-ціллю як реально отриманим кінцевим результатом пояснюються особливостями уявлення суб'єктів виховного процесу про досконалі умови формування особистості.

8. Доведено, що прогностичне обґрунтування розвитку системи виховних ідеалів сучасної України має відбуватися на основі попереднього історичного досвіду і здійснюватися на кількох рівнях: *загальнодержавному* (врахування контексту, поєднання історичного досвіду вітчизняної освітньої політики з результатами моніторингу її сучасного стану, створення законодавчих механізмів взаємодії державної освітньої політики з політикою в інших галузях життєзабезпечення держави, забезпечення балансу між складовою символічною й матеріальною, визначення самостійного й процедурного компонентів, досягнення гармонійності регулятивної складової й дерегулятивної, передбачення всіх можливих наслідків від практичної реалізації сформульованих державою виховних цілей); *галузевих міністерств* (взаємодія органів влади й інститутів громадянського суспільства; системний моніторинг функціонування вітчизняної системи виховних, експертиза навчальних програм і підручників, розробка законів, положень, програм і концепцій, обґрунтування принципів, методів, форм і засобів формування виховного ідеалу, поєднання контролю і творчої педагогічної ініціативи, функціонування «соціальних ліфтів», сприяння волонтерській діяльності); *навчальних закладів* (сприятливі умови навчально-виховної діяльності, сприятливий психоемоційний клімат, тісні зв'язки педагогічних і батьківських колективів, творча ініціатива педагогічного колективу); *недержавних організацій* (визначення корпоративних виховних ідеалів, розробка етичних кодексів, контроль якості освітньої політики, налагодження зв'язків із державними структурами, гармонізація державних і корпоративних ідеалів, сприяння практичній діяльності держави щодо запровадження схвалених суспільством цінностей). Доведено, що лише спільними зусиллями держави, галузевих міністерств, окремих навчально-виховних закладів та неурядових організацій можуть бути створені умови для формування відкритої,

гармонійної, цілісної системи виховних ідеалів суспільства, здатної до регенерації навіть за складних екстремальних умов.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми виховного ідеалу як історико-педагогічного, соціально-історичного, соціально-педагогічного явища. Перспективними залишаються дослідження, присвячені: трансформації виховного ідеалу в педагогічній теорії і практиці західно-українських земель ХІХ – початку ХХ ст. та радянського періоду; особливостям його висвітлення у періодичних виданнях, дидактичній і художній літературі, мистецтві, моді й кінематографі ХІХ – ХХІ ст.; формуванню виховних ідеалів у національних і релігійних спільнотах, громадських і політичних об'єднаннях сучасної України тощо.

Основні положення дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в таких **публікація автора:**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. **Єршова Л. М.** Трансформація виховного ідеалу України (ХІХ – початок ХХ століття) : Київський, Одеський, Харківський навчальний округ / Людмила Єршова : монографія. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – 642 с.

2. **Єршова Л. М.** Острозьке жіноче училище імені графа Д. Н. Блудова в системі освіти на Волині / Л. М. Єршова // Юридична психологія та педагогіка. – 2011. – № 1 (9). – С. 36–42.

3. **Єршова Л. М.** Мовний патріотизм у змісті українського виховного ідеалу / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Вип. 3 (69). – С. 79–83.

4. **Єршова Л. М.** Гендерний підхід в історико-педагогічному дослідженні виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці ХІХ – початку ХХ ст. / Л. М. Єршова // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка : зб. наук. праць. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – Випуск 21. – С. 102–107.

5. **Єршова Л. М.** Трансформація дієвості християнського виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. М. Єршова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 10 (269). – С. 271–279.

6. **Єршова Л. М.** Геокультурний підхід до вивчення етнонаціональних проблем формування виховного ідеалу України (ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. М. Єршова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2013. – Вип. 108. – Т. 1 : Педагогічні науки. – С. 188–192.

7. **Єршова Л. М.** Етнонаціональний аспект історико-педагогічного дослідження виховного ідеалу підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. / Л. М. Єршова // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтавського державного пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – 2013. – Вип. 2 (58). – С. 102–107.

8. **Єршова Л. М.** Трансформація виховного ідеалу української князівсько-панської еліти / Л. М. Єршова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. LXIII. – С. 135–143.
9. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал українського селянства / Л. М. Єршова // Історико-педагогічний альманах. – 2013. – № 1. – С. 4–8.
10. **Єршова Л. М.** Психолого-соціологічний підхід до історико-педагогічного дослідження виховного ідеалу // Л. М. Єршова / Педагогічний альманах : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 19. – С. 292–298.
11. **Єршова Л. М.** Трансформація змісту, дієвості та спрямованості купецького виховного ідеалу на Україні (XIX – початок XX ст.) / Л. М. Єршова // Вісник Черкаського національного університету. Педагогічні науки. – 2013. – № 6 (259). – С. 18–22.
12. **Єршова Л. М.** Формування системи виховних ідеалів міщанського стану підросійської України / Л. М. Єршова // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2013. – Вип. 6 (49). – Рівне : РДГУ, 2013. – С. 136–140.
13. **Єршова Л. М.** Історико-педагогічні умови трансформації виховного ідеалу українського духовенства / Л. М. Єршова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 31. – С. 104–109.
14. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал у педагогічному епістолярії І. Вишенського, І. Котляревського та Г. Сковороди / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Вип. 5(71). – С. 42–47.
15. **Єршова Л. М.** Трансформація виховних ідеалів українсько-польського пограниччя / Л. М. Єршова // Українська полоністика. – 2013. – Вип. 10. – С. 216–225.
16. **Єршова Л. М.** Конфлікт виховних ідеалів у листах інтелектуальної еліти України XIX – початку XX ст. / Л. М. Єршова // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 20. – С. 285–291.
17. **Єршова Л. М.** Історіографія дослідження виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії XIX – початку XX ст. / Л. М. Єршова // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 15. – С. 233–237.
18. **Єршова Л. М.** Становлення ідеї виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії XI–XIII ст. / Л. М. Єршова // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 16. – С. 66–70.
19. **Єршова Л. М.** Документи особового походження як історико-педагогічне джерело дослідження вітчизняного виховного ідеалу XIX – початку XX ст. / Л. М. Єршова // Вісник Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 117. – С. 322–325.

20. **Єршова Л. М.** Проблема виховного ідеалу в нормативно-правовому полі сфери освіти України / Л. М. Єршова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – 2014. – Вип. 31. – Том II (10) : Міжнародні психолого-педагогічні Челпанівські читання (3 нагоди 100-річчя урочистого відкриття Г.І. Челпановим 1-го психологічного інституту). – С. 29–35.

21. **Єршова Л. М.** Розвиток ідеї виховного ідеалу в науковій спадщині викладачів і випускників Київської духовної академії / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2015. – Вип. 2 (80). – С. 94–99.

22. **Єршова Л. М.** Формування референтної особистості як проблема освітньої практики сучасної України / Л. М. Єршова // Вісник Черкаського національного університету. Педагогічні науки. – 2015. – № 6 (339). – С. 119–124.

23. **Jerszowa L.** Uwarunkowania religijne transformacji modeli wychowawczych kobiet na ukraińsko-polskim pograniczu / L. Jerszowa // Fenomen pogranicz kulturowych : współczesne tendencje. – 2013. – Т. V. – S. 223–232.

24. **Єршова Л. М.** Трансформація виховного ідеалу в селовному обществі України XIX – початку XX століття / Л. М. Єршова // Карельський науковий журнал. – 2013. – № 1(2). – С. 31–34.

25. **Єршова Л. М.** Развитие идеи воспитательного идеала К. Ушинского в педагогическом наследии Е. Н. Водовозовой (XIX – начало XX в.) / Л. М. Єршова // Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. – 2013. – Issue 14, 1(7). – S. 119–122.

26. **Єршова Л. М.** Феномен трансформации в историко-педагогическом исследовании воспитательного идеала / Л. М. Єршова // Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. – 2015. – Issue 45, III(22). – S. 27–30.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

27. **Єршова Л. М.** Мовний патріотизм: доля простого українця чи національна політика держави / Л. М. Єршова // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я. Матеріали VI наук.-практ. конфер. молодих учених, магістрантів, студентів. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2010. – С. 7–14.

28. **Єршова Л. М.** Формування музичної культури студентів негуманітарних вищих закладів освіти / Л. М. Єршова // Сучасна музика в сучасному світі : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 139–144.

29. **Єршова Л. М.** Зміст початкової освіти на Волині у закладах відомства православного віросповідання (XIX – початок XX ст.) / Л. М. Єршова // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX – XX ст. : матеріали Всеукр. наук.-краєзнавчої конфер. (24 квітня 2012 р., м. Житомир). : наук. зб. «Велика Волинь». Праці

Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 47. У 2 т. – Т. 2. – Житомир : Видавець М. Г. Косенко, 2012. – С. 236–245.

30. **Єршова Л. М.** «Вічник» М. Дочинця – педагогічна поема про минуле для майбутнього / Л. М. Єршова // Формування особистості студента: професія, суспільство, сім'я : матеріали VII наук.-практ. конфер. молодих учених, магістрів, студентів. 18 – 19 травні 2011 р. – Житомир : Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет». – 2012. – С. 21–24.

31. **Єршова Л. М.** Слухацька культура студентів негуманітарних вищих закладів освіти як складова загальної музичної культури суспільства / Л. М. Єршова // Сучасна музика в сучасному світі : зб. наук. праць. – Вип. 2. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 48–51.

32. **Єршова Л. М.** Соціальні засади трансформації виховного ідеалу в сучасному українському соціумі за доби інформаційного суспільства / Л. М. Єршова // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наук. праць – Ч. II. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 160–162.

33. **Єршова Л. М.** Музична культура Волині як ціннісний орієнтир і складова виховного ідеалу в умовах поліетнічного соціокультурного простору (XIX – початок XX ст.) / Л. М. Єршова // Сучасна музика в сучасному світі : зб. наук. праць. – Вип. 3. – Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 85–94.

34. **Єршова Л. М.** Соціально-економічні й політичні складові розвитку єврейської освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Єршова // Світові війни XX століття та історична пам'ять : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конфер., Житомир, 11–12 листопада 2100 р. – Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2013. – С. 96–105.

35. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал роману Мирослава Дочинця «Вічник» у контексті літературно-філософської традиції сучасності / Л. М. Єршова // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць. – Житомир : Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – С. 26–28.

36. **Єршова Л. М.** Проблема трансформації виховного ідеалу в сучасній історико-педагогічній науці / Л. М. Єршова // Актуальні проблеми педагогіки та психології: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Львів, 17–18 травня 2013 р.). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2013. – С. 46–49.

37. **Єршова Л. М.** Трансформація виховного ідеалу в умовах зміни ідеологічних орієнтирів суспільства / Л. М. Єршова // Теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогіки та психології : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конфер. (14–15 червня 2013 р., м. Львів). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2013. – С. 58–61.

38. **Єршова Л. М.** Історіографія дослідження виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії / Л. М. Єршова // Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ.

конфер. (7–8 червня 2013 р., м. Одеса). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2013. – С. 43–46.

39. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал в епістолярній спадщині П. Куліша / Л. М. Єршова // Актуальні питання теоретичного та практичного розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конфер. (12 липня 2013 р., м. Львів). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2013. – С. 35–38.

40. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал в українській епістолярній спадщині / Л. М. Єршова // Психологія і педагогіка : Актуальні питання XXI століття : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конфер. (2–3 серпня 2013 р., м. Одеса). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2013. – С. 71–74.

41. **Єршова Л. М.** Геопсихологічна зумовленість виховного ідеалу / Л. М. Єршова // Науковий діалог «Схід – Захід» : матеріали Всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013) : у 4-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 4. – С. 149–152.

42. **Єршова Л. М.** Відображення поглядів Ф. М. Достоєвського на виховний ідеал особистості у вітчизняній мемуаристиці XIX – початку XX ст. / Л. М. Єршова // Роль та місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості : зб. тез міжнар. наук.-практ. конфер. : (14-15 лютого 2014 р., м. Харків). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2014. – С. 24–27.

43. **Єршова Л. М.** Диспозиції виховних ідеалів «свій – чужий» у мемуарах вітчизняної інтелігенції українсько-польського пограниччя другої половини XIX століття / Л. М. Єршова // Педагогіка і психологія сьогодення : теорія та практика : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конференції (21–22 лютого 2014 р., м. Одеса). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 68–71.

44. **Єршова Л. М.** Формування російського виховного ідеалу в контексті педагогічних ідей П. І. Ковалевського / Л. М. Єршова // Роль педагогічних та психологічних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. (5 грудня 2014 р., м. Київ). – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – С. 7–10.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

45. Єршова Л. М. Предыстория открытия на Волыни отделения Императорского русского музыкального общества / Л. М. Єршова // Русское музыкальное общество (1859–1917): История отделений. – М. : Языки славянской культуры, 2012. – С. 437–444.

46. **Єршова Л. М.** Виховний ідеал К. Ушинського в контексті української та російської педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст. / Л. М. Єршова // Історико-педагогічний альманах. Вип. 3 : Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення : зб. наук. праць. – Житомир : ФО-П Левковець Н. М., 2015. – С. 64–69.

АНОТАЦІЇ

Ершова Л. М. Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015.

У роботі подано комплексний аналіз проблеми трансформації виховного ідеалу в педагогічній теорії і практиці підросійської України XIX – початку XX ст. Викладено теоретико-методологічні засади аналізу виховного ідеалу як історико-педагогічного явища, досліджено його міждисциплінарний характер, історіографію і джерела. Вивчено еволюцію становлення досліджуваного феномену в педагогічних теоріях XI–XIII ст., проаналізовано особливості його розвитку в духовній і світській педагогіці та его-документах інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст. Розкрито механізми запровадження загальнодержавного виховного ідеалу, трансформації християнського та відродження національних ідеалів у офіційній системі освіти, діяльності релігійних місій і конфесій, громадських об'єднань і політичних організацій підросійської України XIX – початку XX ст. Здійснено аналіз виховного ідеалу у вітчизняному нормативно-правовому полі, педагогічній теорії і практиці (1991–2015) і представлено перспективи запровадження історико-педагогічного досвіду його функціонування в національній системі сучасної України на рівні загальнодержавному, галузевих міністерств, окремих навчально-виховних закладів та неурядових організацій.

Ключові слова: виховний ідеал, педагогічний ідеал, референтна особистість, еліта, канон референтних постатей, система освіти, система виховних ідеалів, трансформація, релігійні, громадські й політичні об'єднання, підросійська Україна.

Ершова Л. М. Трансформация воспитательного идеала в отечественной педагогической теории и практике (XIX – начало XX века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2015.

В работе представлен комплексный анализ проблемы трансформации воспитательного идеала в педагогической теории и практике подросийской Украины XIX – начала XX в. В процессе рассмотрения теории и методологии исследуемой проблемы изложены: теоретико-методологические основы анализа воспитательного идеала как историко-педагогического явления (понятийно-терминологический аппарат и научные подходы историко-педагогического исследования воспитательного идеала на философском, общенаучном, конкретно-научном и междисциплинарном уровнях), междисциплинарный характер проблемы воспитательного идеала (рассмотрены культурологический, психолого-социологический, историко-социологический, историко-филологический,

гендерный и другие подходы), история и историография (охарактеризованы особенности классификации изученных источников, проанализированы работы в области методологии истории педагогики, а также теории и истории формирования воспитательного идеала).

Осуществление историко-педагогического анализа трансформации воспитательного идеала в отечественной педагогической теории дало возможность проследить становление данного феномена в педагогических теориях XI–XVIII вв. и выделить основные этапы его эволюции. Выявлены также особенности развития проблемы воспитательного идеала в духовной педагогике XIX – начала XX в.: идеал воспитания рассматривался как цель, сочетание веры и разума, совокупность христианских добродетелей, основными условиями его достижения считались: стимулирование внутреннего саморазвития человека, содействие осознанию им великого доверия Творца и формирование ответственности. В результате анализа педагогического наследия светских педагогов выделены три парадигмы воспитательного идеала: официальная (обоснование общегосударственного идеала), интегральная (адаптация идеалов нерусских народов к общеимперскому) и оппозиционная (критика официального идеала). Обосновано, что в эго-документах интеллектуальной элиты определены условия возрождения украинского воспитательного идеала (служение элиты своей нации, доверие народа, европейское образование), национальные концепты идеала воспитания (характер, сознание, достоинство), условия сосуществования различных национальных идеалов (христианская любовь, ненасильственный путь утверждения своих идеалов и уважение к другим).

Исследование системы образования подросийской Украины XIX – начала XX в. способствовало выявлению механизмов внедрения общегосударственного воспитательного идеала (истинный сын отечества): формирование государственной «вертикали» управления, обоснование официального идеала педагога, русификация учебно-воспитательного процесса, введение жесткой системы школьного и внешкольного контроля. Установлено, что трансформации христианского воспитательного идеала (снижение действенности украинско-православного, активизация польско-католического, маргинализация украинского, доминирование российско-православного) связаны с деятельностью православных братств, кальвинистов, социниан, иезуитов, василиан и Священного Синода (проповедническая, просветительская и благотворительная деятельность, открытие учебных заведений). Выяснено, что возрождение национальных воспитательных идеалов происходило в контексте общего развития национальных движений в Европе и Российской империи, имело три основные стадии (активация национальной памяти, формирования национального сознания, рост национальной активности) и зависело от деятельности общественных и политических объединений. Господствующим конструктом системы национальных воспитательных идеалов был великорусский идеал, утверждению которого

способствовали пророссийские националистические, монархические и православные объединения. Охарактеризована роль общественных и политических организаций в возрождении воспитательных идеалов польского, украинского, еврейского, немецкого, чешского и крымско-татарских народов.

На основе анализа современного образовательного законодательства охарактеризованы этапы трансформации отечественного воспитательного идеала: неконфликтное функционирование ценностных систем (1991–1993), зарождение конфликта идеалов (1994–2004), открытое противостояние идеалов (2005–2014), консолидация общественных, этнических и религиозных идеалов (2015). Исследование состояния современной педагогической теории показало, что идея референтной личности формировалась преимущественно в контексте национально-патриотического воспитания и требовала гармоничного сочетания ценностей общечеловеческих и национальных, личных и общественно-государственных. Анализ образовательной практики показал, что процесс ознакомления детей с системой воспитательных идеалов происходит во всех звеньях системы образования, имеет возрастные особенности и характеризуется низкой осведомленностью в средствах достижения воспитательного идеала. Проанализированы механизмы использования историко-педагогического опыта формирования воспитательного идеала в национальной системе образования. Выявлено, что формирование гармоничной и жизнеспособной системы отечественных воспитательных идеалов возможно лишь при условии консолидации усилий общества и государства.

Ключевые слова: воспитательный идеал, педагогический идеал, референтная личность, элита, канон референтных личностей, система образования, система воспитательных идеалов, трансформация, религиозные, общественные и политические объединения, подросийская Украина

Yershova L. Transformation of the educational ideal in the native pedagogical theory and practice (XIX – the beginning of XX century). – Manuscript.

The senior doctoral dissertation in the pedagogical science of the specialty 13.00.01 – the general pedagogy and the history of pedagogical science. – Zhytomyr Ivan Franko State University. – Zhytomyr, 2015.

The dissertation describes the complex analysis of transformation of the educational ideal in pedagogical theory and practice in under-Russian Ukraine in XIX – the beginning of XX century. The research paper has the theoretical and methodological principles of the analysis of the educational ideal as historical and pedagogical phenomenon and investigates its interdisciplinary character, historiography and sources. The evolution of the formation of this phenomenon in the pedagogical theories of XI–XIII centuries is learned. The specific features of its development in spiritual and secure pedagogy and in ego-documents of the intellectual elite in XIX – the beginning of XX century is analyzed in this work. The dissertation deals with the ways to introduce the nationwide educational

ideal, the transformation of Christian one and the national ideals revival in the official educational system, the functioning of the religious missions and confessions, different associations and political organization of under-Russian Ukraine in XIX – the beginning of XX century. The analysis of the educational ideal in the native legal framework, pedagogical theory and practice (1991–2015) is done in this research. The perspective of introduction of historical and pedagogical experience of its functioning in the national system of the modern Ukraine on the level of state, ministries, some educational institution and non-governmental organization is introduced in the dissertation.

Key words: the educational ideal, the pedagogical ideal, a reference person, elite, the canon of reference persons, educational system, system of educational ideals, transformation, religious, political and social organizations, under-Russian Ukraine.